

A MAGYAR HADSEREG VÁLTOZÁSA A 13. SZÁZADBAN

Jelige: Hadak útján

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bevezetés</i>	3
<i>1. A magyar hadszervezet a 10. és a 12. század között</i>	4
<i>2. Változások a 13. században</i>	8
2.1. II. András reformjai	8
2.2. IV. Béla védelmi és hadsereg reformjai a tatárjárás után	10
<i>3. Az oligarchák felemelkedése</i>	16
3.1. Néhány gondolat a familiaritásról	16
3.2. Az első oligarchák	19
3.3. A Héder nembeli Kőszegi család felemelkedése	22
<i>4. A várak jelentőségéről</i>	27
4.1. IV. Béla és István belháborúja	27
4.2. Várak a 13. század végén	29
<i>5. Összegzés</i>	33
<i>Bibliográfia</i>	35
Rövidítések	35
Felhasznált forrás	35
Felhasznált irodalom	36

BEVEZETÉS

Bevezetőmben áttekintést kívánok nyújtani dolgozatom céljairól. Az átláthatóság érdekében munkámat négy fejezetre és több alfejezetre osztottam. Tanulmányomban igyekszek összefoglalást nyújtani a magyar hadsereg legfontosabb változásairól, különös tekintettel a II. Andrást és a tatárjárást követő katonai reformokra, változásokra.

Kutatásom fontosabb kérdései: A 13. század végi várépítési hullám és a birtokvédelem fontossága között van-e összefüggés? A Kőszegi család miért igyekezett birtokolni a királyi várakat? Miben könnyíti a megyésispáni méltóság a magánbirtok megvédését?

Dolgozatom elején a magyar haderő változását mutatom be a 10–12. században. Elemzésemet a honfoglaló magyarok harcmódorával kezdem. Ezt követően megvizsgálom a Magyar Királyság hadseregének felépítését. Munkámat a katonai segédnépek fontosságának vizsgálásával és a határvédelmi rendszer megvizsgálásával zárom.

A második fejezet első felében összefoglalom II. András hadseregreformjának fontosabb mozzanatait, valamint elemzem a szerviensek és a királyi ifjak katonai szerepét. A fejezet második felében IV. Béla tatárjárás követő reformjait vizsgálom meg (mind a várépítési, mind a katonai reformokat). A tatárjárást követő várépítési hullámot fontosnak tartom, hiszen a később oligarchák hatalmának alapjai ekkor teremtnének meg.

Dolgozatom harmadik fejezetét a familiaritás szerepének rövid vizsgálatával kezdem. Az elemzést azért tartom elengedhetetlennek, mert ez a kapcsolat jelenti később az oligarchák fő támaszát. Ezt követően elemzem a fontosabb oligarchák felemelkedésének körülményeit. Külön alfejezetben részletesebben kitekintek a Kőszegi család tartományának kiépítésére.

Az utolsó fejezetben a várak jelentőségét kívánom bemutatni. Az elemzést IV. Béla és fia (a későbbi V.) István belháborújával kezdem. Ezt követően áttekintem a várak elhelyezkedését a 13. század végén, valamint az erősségek birtokvédelmi funkcióját és a birtokvédelem fontosságát. Vizsgálatom középpontjába a birtokvédelmet helyezem. Töreksem Kőszegi családból vett példákkal bemutatni a megyésispáni cím fontosságát a magántulajdon megóvása kapcsán.

Munkámat összegzéssel, forrás- és irodalomjegyzékkel zárom.

1. A MAGYAR HADSZERVEZET A 10. ÉS A 12. SZÁZAD KÖZÖTT

A 10–12. század folyamán Európa peremterületein sorra kezdenek megjelenni a magterületekre jellemző kulturális és társadalmi minták. Ezek a változások legtöbbször az ezüstpénzverésében, írott törvények megjelenésében, oklevelek kiállításában és a páncélos nehézlövesség megjelenésében követhetőek nyomon.¹

Több, fennmaradt mind külföldi, mind magyar forrásból tudomást szerezhethünk a magyar hadsereg nagy létszámáról és sokarcúságáról.²

Alapvetően már a honfoglalás korától a magyar társadalom szabad férfiainak a kiváltsága és kötelezettsége volt a hadakozás. Ez a hagyomány a magyarság körében még a 13. században is aktívan élt. Ezt támasztja alá Kézai Simon is. Ő ugyanis gesztájában leírja, hogy a magyarok még pogányként azokat a társaikat tették szolgává, akik megtagadták a katonáskodást.³

A honfoglaló magyarok fegyverzetéről leginkább VI. Bölcs Leó bizánci császár és Regino prümi apát feljegyzéseiből értesülhetünk. Ugyanakkor mind Bölcs Leó, mind Regino szövege egy korábbi, más keleti népekről szóló szöveg átvétele és sok esetben pontos másolata.⁴ Bölcs Leó művében tudatosan hangsúlyozza is, hogy a 7. századi türkök és a 10. századi „türkök”, azaz magyarok harci technikája és fegyverzete alig különbözik egymástól.⁵ A bizánci császár a magyarok fő fegyvereként az íjat és a kopját jelöli meg, védőfelszerelésként a bőrpáncélt említi.⁶ De a honfoglaló magyarok fegyverzetét és védőfelszerelését régészetileg eddig nem igazán sikerült alátámasztani. A források és ábrázolások szinte az összes sztyeppe népnél hangsúlyozzák a lándzsa használatát, de a sírleletek között a késő avarkorból és más kelet-európai régészeti feltárások során is meglepően kevés lándzsa került elő.⁷

A magyar hadszervezet átalakulása már a kalandozások korában megindult. Fokozatosan a törzsfőnökök körül elkezdett kialakulni egy fegyveres kíséret. Ez a kíséret már kifejezetten a törzsfők érdekeit szolgálta, ami abban jelentett változást, hogy korábban a szabad férfiak az

¹ B. Szabó–Veszprémy, 2017: 88.

² „[a magyar királynak] megszámlálhatatlanul sok katonája van” (Abu-Hámid al-Garnáti). Freisingi Ottó tudósítása szerint a főemberek nyugati típusú nehéz páncélzatban hadakoznak, az elővéd „undokfegyverekkel” harcol. Zsoldos, 2016a: 11.

³ Kézai, 2004: 93–94.

⁴ B. Szabó, 2010: 41.

⁵ B. Szabó, 2010: 42.

⁶ „Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. Üldöztetés közben azonban inkább íjukkal vannak fölényben” VI. Bölcs Leó, 1995: 105. „Haditaktikájuk annál veszélyesebb, minél szokatlanabb más népek számára. Az ő harcmódoruk és a briteké között egyedül az a különbség, hogy azok hajítódárdákat, ezek nyilakat használnak.” Regino, 1995: 198.

⁷ B. Szabó, 2010: 46–47.

egész társadalom érdekét képviselték. Szent István király idejében, de feltehetőleg már Géza idején is jöttek Magyarországra páncélos lovagok német területekről. Ezek a lovagok főként Gizella királyné kíséretként léphettek be az ország területére.⁸ De a Képes Krónika tanúsága szerint Géza fejedelem uralkodásától kezdve egészen II. András regnálásáig szinte egész Európát lefedve érkeztek lovagok Magyarország területére.⁹ A beérkező lovagokat és kíséretüket a király mindig szívesen fogadta és birtokokat adományozott nekik.¹⁰ Szent István szolgálatába szegődött lovagok segítették a királyt a Koppány elleni harcban és az Árpádok hatalmának megszilárdításában a Kárpát-medence területén. Ezek az elsősorban német lovagok (akik kíséret nélkül vagy kísérettel jöttek) alkothatták István seregének a páncélos nehézlovas elit részét, de a később betelepülő lovagok is a hadsereg elit részét alkották.¹¹ Miután István sikeresen megszilárdította hatalmát, a Magyar Királyság területén megkezdődött a királyi vármegyerendszer kiépítése. A folyamat közben különböző szempontok figyelembevételével, a nagy földterület következtében, elkezdtek kialakítani a királyi birtokszervezetet. Az Árpád-korban szinte végig a királyi birtokszervezet katonáskodó elemei állították ki az uralkodói haderő magját.¹² Az uralkodó a birtokain élő népek egy részét a király és családja, valamint udvartartása ellátása céljából udvari birtokszervezetbe tömörítették. Ezeket a birtokszervezeteket az uralkodói udvarházak körül szervezték meg.¹³ A lakosság másik részét a királyi várakhoz csatolták. Ilyen várak az ország egész területén voltak, és ha tehették, már meglévő erődöt (pl. Visegrád esete) újítottak fel. Ezek a várak általában földből vagy fából készültek, csak ritkán építettek kővárat. Ezt az ország egészét behálózó szervezetet várispánságnak nevezték el.¹⁴

A várispánságok lakói különböző szolgáltatásokkal tartoztak a várnak. Ezek az emberek a király tulajdonában álló szolgálk voltak, a jogállás apáról fiúra szállt. A katonáskodás feladatát a vár szolgálatába állott szabadok látták el. Ennek következtében a 11. század folyamán elvesztették szabadságukat, de helyzetük lényegesen kedvezőbb volt a várnépbélieknél. Ezt a réteget a 12. században kezdték el várjobbágyoknak hívni. Közölük választották a várnépbeliek munkáját felügyelőket, akik mentesültek az adózás alól. Ugyanakkor kötelező volt részt venniük a hadakozásban és szerepet kellett vállalniuk a várispánság igazgatásában is.¹⁵ A

⁸ Kristó, 2003: 238-240.

⁹ Pl.: Buzdán nemzetség IV. István idején, Olivér és Rátold nemzetsége Kálmán idején, Simon és Mihály nemzetsége II. András idején telepedett le Magyarországon. Képes Krónika, 1993: 17–20.

¹⁰ Képes Krónika, 1993: 17–20.

¹¹ Kristó, 2003: 238-240.

¹² Zsoldos, 2016a: 12.

¹³ Zsoldos, 2016a: 12.

¹⁴ Zsoldos, 2016a: 12-13.

¹⁵ Zsoldos, 2016a: 13.

belőlük kiállított haderő létszáma nehezen állapítható meg. A 13. század első harmadában egy várispánság területén élő várjobbágyok száma 25–30 közé tehető. Ez a szám a század végére sem lehetett több 100 főnél még a nagyobb várispánságok esetében sem.¹⁶

A magyar hadseregben fontos szerepet töltöttek be a megyei csapatok. Ezek a csapatok a megyésispán vezetésével vonultak hadba. Ebben a seregtestben voltak a várispánságok katonái és a királyi birtokok szolgálói közül, akik részt vettek a hadakozásban, de a megyei csapatokkal vonultak hadba a megyei közsabadok is. Ezeket a katonáskodó közsabadokat a források milesnek nevezik. De ugyanezt a kifejezést (miles) használják a törvények szövegei abban az esetben is, ha valamilyen szolga rendű katonáról van szó.¹⁷ Ezek a közsabadok általában a hospesek voltak. Könyves Kálmán idejében feltehetőleg az elszegényedő szabadok segítésére megszüntették a szabadok dénárját. Innentől azoknak a közsabadoknak, akik rendelkeznek birtokkal, nem kell adót fizetniük. Ezzel biztosította Kálmán, hogy a közsabadok továbbra is el tudják látni hadi kötelezettségeiket.¹⁸ A nem katonáskodó közsabadok, akik fizették a nyolcdénáros adót, egyfajta hozzájárulást biztosítottak a katonai kiadásokhoz.¹⁹ A megyei csapatokat a megyésispán vezette. Valószínű, hogy a megyésispán saját csapatai (kísérete) is a megyei csapatokkal vonultak hadba.²⁰ A megyei csapatok létszámáról a 12. századból vannak információk. Zsoldos Attila kutatásai nyomán Magyarországon az Árpádkor idején 70 körülre tehető a vármegyék száma. Egy vármegye 300–400 fős katonaság kiállítására képes.²¹ A megyei csapatok mellett egy másik jelentős hadtestet alkottak a püspökök és más egyházi emberek csapatai és kíséretei. Számos forrás beszámol a püspökök harci szerepvállalásáról. De hasonlóan fontos seregtestnek számítanak a különböző, Magyarország területén megtelepedett lovagrendek (templomosok, johanniták). Ők létszámukat tekintve nincsenek nagy számban, de harci értéküket nézve meghatározóak.²²

Nagy jelentőségűnek mondható a magyar hadseregben belül a katonai segédnépek ereje. Ezek közé a népek közé tartoznak a böszörmények (izmaeliták), besenyők, székelyek, de még a 13. század folyamán betelepülő kunok is ide sorolhatók. Ezeknek a csapatoknak a nagy előnyük mozgékonyaságukban rejlett. A királynak feltétlen engedelmességgel tartoztak és gyorsan mobilizálhatóak voltak. A király gyakran alkalmazta őket a különböző

¹⁶ Zsoldos, 2016a: 15.

¹⁷ Zsoldos, 2016b: 46, „Ha valakinek vitéze vagy szolgája máshoz szökik, és az, akinek vitéze vagy szolgája elszökött, követet küld ezek visszakozására, és ezt a követet ott bárki megveri és megostorozza, előkelőink gyűlésén úgy határoztunk, hogy az ilyen verekedő tíz tinót fizessen.” in: Szt. István törvényei, 228.

¹⁸ Zsoldos, 2016a: 15.

¹⁹ Font, 1999: 40.

²⁰ Zsoldos, 2016a: 16.

²¹ Zsoldos, 1991: 47.

²² Zsoldos, 2016a: 16–17.

hadjáratokban.²³ Ők rendszerint könnyűlovas csapatok voltak és a magyar sereg elővédjét alkották.²⁴

Azok az előkelők, akik nem viseltek tisztségeket, feltehetőleg a király köré csoportosultak és egyfajta testőrséget alkottak. Ezeket az előkelőket a források az 1070-es évektől kezdik el nemesnek hívni. De alkalom adtán a magyar sereg kiegészülhetett különböző zsoldos alakulatokkal is.²⁵

Az Árpád-kori hadiszervezeten belül elkülöníthetők a határvédelem feladatával ellátott népelemek. Ezzel a feladattal a királyok előszeretettel láttak el különböző betelepült könnyű lovas népet (besenyőket, székelyeket). A határnak kijelölt sávot műveletlenül és lakatlanul hagyták, ezt nevezik gyepűnek. Ezen a létrehozott gyepűrendszeren jelöltek ki átjutási pontokat (pl.: Kapuvár), amik zömmel földvárak voltak.²⁶ A határvédelmet határispánságokba szervezték, a határvármegyékben a határ menti ispánságok töltötték be ezt a funkciót.²⁷

²³ Veszprémy, 2015: 146–147.

²⁴ Zsoldos, 2016a: 17.

²⁵ Zsoldos, 2016a: 17.

²⁶ Székely, 2010: 26.

²⁷ Zsoldos, 2016c: 62.

2. VÁLTOZÁSOK A 13. SZÁZADBAN

2.1. II. András reformjai

A 13. század folyamán jelentős változások történtek a magyar hadszervezetben. A reformok ugyan a tatárjárás traumája után jelentek meg nagyobb erővel, de az átalakulások már a 12. század végén és a 13. század elején elindultak.

A királyi várszervezet már a 12–13. század fordulóján átalakulásokat mutat, különösen II. András trónra lépését követően. Ebben a korszakban kezdett el megnövekedni a királyi adományoknak a száma, aminek a csúcspontja II. András uralkodásának az idején volt. Maga az adományozás nem számított újdonságnak, hiszen a királyok már korábban is adományoztak híveiknek. Viszont az adományok mértéke jelentősen megnőtt. II. András volt, hogy egy teljes várispánságot adományozott hívének földjével és népével együtt (pl. locsmándi várispánság). Apja nagy adományai – fiának, Bélának – már herceg korában sem tetszettek, és amint módja nyílt rá, igyekezett azokat felülvizsgálni. IV. Béla ezen törekvése csak fokozta az ellentéteket a király és az előkellők között.²⁸

Az eladományozások ugyan a várispánság hadakozó népét nem érintették, mivel nekik Szent Istvántól kapott joguk volt, hogy sem őket sem földjeiket nem lehet eladományozni,²⁹ mégis a vármegyei csapatok rendszere szétesett. Ez a szétesés független a birtokadományoktól. Ugyanis a 12. század végén egyre inkább kezdtek elkülönülni a vagyonos birtokos közszabadok a paraszti sorban élő közszabadoktól. Ezzel egy új, a vármegyei csapatoktól független hadakozó réteg kezdett el kialakulni, megjelentek a királyi szerviensek.

Az ő jogaikat foglalja törvénybe az 1222-es Aranybulla. Ily módon a hadakozás tekintetében is kiváltságokhoz jutottak.³⁰ Ami a következőképpen foglalható össze: 1. a Magyar Királyságon kívüli hadjáratokban csak a király költségein voltak kötelesek részt venni; 2. fejenként vonultak hadba; 3. a király zászlója alatt vonulhattak hadba.³¹ Ezeknek a jogoknak

²⁸ Zsoldos, 2016a: 17.

²⁹ Zsoldos, 2016a: 17.

³⁰ Zsoldos, 2016a: 19.

³¹ „a) Ha pedig a király az országon kívül akar hadat vezetni, a szerviensek ne tartozzanak vele menni, csak az ő pénzén, és visszatérése után rajtuk hadbírságot ne szedjen. b) Ha azonban az ellenség részéről jön sereg az országba, mindnyájan egyetemlegesen menni tartozzanak. c) Úgyszintén, ha az országon kívül megyünk is haddal, mindazok, kik ispánságokat bírnak, vagy tőlünk pénzt kapnak, menni tartozzanak.” Aranybulla, 2000: 270.

bizonyos elemei ugyan megvoltak a hadakozó nép különböző rétegeiben, de így összességében csak a királyi szerviensek birtokolták.³²

A királyi szerviensek létrehozása szorosan illeszkedik II. András új berendezkedés-politikájához. Korábban a magyar földbirtokosok is a megyei csapatokban teljesítettek katonai szolgáltatást. A királyi szervienseknek, a korábbi közsabadokkal ellentétben, viszont joguk volt közvetlenül a királyi zászló alatt hadba vonulni. II. András ezzel az intézkedésével jelentősen csökkentette a megyésispánok csapatában hadba vonulók számát. A királyi szerviensek csoportja pedig már a 13. század elején is egy igen jelentős csoportnak tekinthető. Ennek értelmében a király földbirtokosok tömegeire tekinthetett királyi szervienként akár külön kiváltságlevél nélkül is. Mivel a kiváltságolt személyek a földjük nélkül nem tudtak katonáskodni, ezért a királyi szerviensek által művelt birtokokat is szükségképpen kivonták a megyésispánok joghatósága alól. Ily módon minden kétséget kizárólag csökkent az ispánságok birtokállománya.³³

Az 1231-es Aranybulla módosítás leglényegesebb különbsége az 1222-eshez képest, hogy a királyi szerviensek helyett a nemes megnevezés szerepel. Továbbá módosítják a külföldi hadjáratban résztvevők csoportját (ispánok, stipendiariusok, várjobbágyok, akik tisztségüknél fogva erre kötelezettek, nagyobb birtokadományosok),³⁴ valamint előírja az ellenség üldözésének a kötelezettségét. Ebben az értelemben, ha az ország határait át is lépik, azok sem mehetnek el a seregből, akik egyébként nem kötelezhetőek a külföldi hadakozásra.³⁵ Az 1231-es Aranybullában szereplő stipendiarius kifejezés alatt nem egyszerű zsoldosokat kell érteni. Sokkal inkább azokat a királyi szervienseket (nemeseket), akik a külföldi hadjáratokban a királytól pénzt kapnak a részvételért cserébe.³⁶ Ha megvizsgáljuk az 1267-es törvényt, akkor külföldi hadjárat esetén a királyi szervienseket (akiket a törvény a nemsekkel azonosít) több csoportba oszthatjuk. Vannak ugyanis olyan szerviensek, akik önként vonulnak hadba a király oldalán és vannak olyanok is, akik fizetésért cserébe teszik ugyanezt.³⁷

A II. Andráshoz köthető hadireformban kaptak jelentős szerepet a királyi ifjak. Az ő csoportjuk több szempontból is érdekes. Magukról a királyi ifjakról csak a 13. századtól állnak rendelkezésre információk, azonban kétségtelen, hogy valamilyen ehhez hasonló intézmény az

³² Zsoldos, 2106a: 19.

³³ Zsodos, 2022: 71–72.

³⁴ „*csupán az ispánok és a zsoldosok [stipendiarius], várjobbágyok és azok, akik tisztségüknél fogva erre kötelesek, és akiknek nagyobb birtokokat adományoztunk.*” Aranybulla megújítás, 2000: 275.

³⁵ Zsoldos, 2016d: 33. „*S, ha az ellenség ellenünk jövő serege visszavonul, ezeket megtorlás végett tartoznak üldözni.*” Aranybulla megújítás, 2000: 275.

³⁶ Zsoldos, 2016d: 34.

³⁷ Zsoldos, 2022: 73. „*a seregbe nem kényszerítjük, csak ha valaki önként akar hadba indulni, avagy fizetésért;*” 1267-es törvény, 2000: 279.

előkelők fiai számára már korábban is volt.³⁸ A királyi ifjak a társadalom azon rétegéhez tartoztak, akik rendszeresen hadakoztak. Sőt több esetben a királyi ifjak egy-egy csapat élén voltak. Ezekben a csapatokban – mivel a királyi ifjak előkelő családokból származtak – nyilvánvalóan benne volt a család személyes kíséretének egy része is. Továbbá, mivel a király bízta meg őket a csapatok összegyűjtésével, királyi szervisek is csatlakoztak hozzájuk. Feltehetőleg azok a szervisek csatlakoztak ezekbe a csapatokba, akik elsősorban haszonszerzés miatt mentek hadakozni, ezek a királyi szervisek tekinthetők II. András hadserege legértékesebb részének.³⁹ Ebben az esetben a szervisek királyi zászló alatt vonultak hadba még abban az esetben is, ha az őket vezető királyi ifjú a saját zászlóját is használta.⁴⁰

Az országban megtelepedett lovagrendek (Ispotályos, Templomos Lovagrend) mellé 1211-ben határvédelem céljából II. András behívta a Német Lovagrendet. A lovagok a 11 év alatt 5 kővárat építettek.⁴¹ A Német Lovagrend a neki nyújtott privilégiumokat folyamatosan túllépte, ennek következtében komoly ellentétbe került II. Andrással és Rajnáld erdélyi püspökkel. III. Honorius igyekezett védelmébe venni a lovagrendet. 1224-ben kiadott bulájában a rendet és az általuk irányított területet közvetlenül a Szentszék védelme alá helyezte.⁴² II. András felismerve, hogy a 12. században Portugáliától hasonló módon vált függetlenné az arabok által fenyegetett határvidék, a pápa – III. Honorius – tiltakozásának ellenére sereggel vonult a Német Lovagrend kiűzésére.⁴³ 1225-ben sikeresen kiűzte az ország területéről a német lovagokat, továbbá váraikat és földjeiket a katolikus egyházfő kérésére sem adta többet vissza a király.⁴⁴

2.2. IV. Béla védelmi és hadsereg reformjai a tatárjárás után

Az 1241 és 1242 közötti mongol betörés mély nyomot hagyott Magyarországon. A mongolok egy év leforgása alatt közel akkora pusztítást vittek végbe, mint a száz év múlva nyugaton tomboló „fekete halál”. A tényleges pusztítás megbecsülése azonban roppant nehéz. Egy biztos támpontot jelent Rogerius azon lejegyzése, ami a tatár fogságból való menekülést

³⁸ Zsoldos, 2016d: 34.

³⁹ Zsoldos, 2022: 74.

⁴⁰ Zsoldos, 2016d: 31–34.

⁴¹ B. Szabó–Veszprémy, 2017: 155.

⁴² Zimmermann, 2011: 125.

⁴³ Zimmermann, 2011: 128., B. Szabó–Veszprémy, 2017: 155.

⁴⁴ Borosy, 1984: 32.

meséli el.⁴⁵ A mongol betörést követően az ország nagy részén járványok és éhínség tört ki. Ennek oka a temetetlen tetemek az utak mentén, valamint 1241-ben elmaradt az aratás, 1242-ben a vetés, 1243-ban pedig saskajárás pusztította az országot.⁴⁶

Az ország pusztulásának a meghatározásánál jelentős tényezőt játszik a lakosság eloszlásának a megvizsgálása. Ezen vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a mongolok dúlása elsősorban azokat a területeket érintette, amelyek eleve ritkábban lakottak. Az ország legsűrűbben lakott dunántúli része, az Alföldhöz képest jóval kisebb részben pusztult el.⁴⁷

Összességében elmondható, hogy az országos pusztításnak az aránya jóval 50 % alatt mozog. Feltehetőleg „csak” a 10–20 %-ot éri el. Persze minden kétséget kizárólag a pusztítás mértéke messze meghaladta azt, amit a lakosság a korábbi évtizedekben tapasztalt.⁴⁸

A tatárjárás tanulságait levonva IV. Béla is változtatni kényszerült korábbi politikáján. A mongolok újabb betörésétől tartva fel akarta készíteni az országot a védekezésre. Ugyan Magyarország területén már a tatárjárás előtt is voltak várak, erre bizonyíték az a levél, amit a magyar püspökök 1242 elején küldtek a még meg nem választott pápának. Ebben a levélben leírják a keresztények kezén lévő várak és megerősített helyek nevét.⁴⁹ Viszont, ha ezeket a neveket megvizsgáljuk, hamar kitűnik, hogy a legtöbb név, amit megemlítenek vagy ispánsági várak (Moson, Sopron, Vasvár, Pozsony, Újvár) vagy városok (Fehérvár, Nyitra, Komárom, Esztergom, Veszprém). Ez a levél bizonyítja, hogy a tatárjárás előtt csak kis számban épültek várak, valamint az ország területén lévő várak elosztása igen egyenlőtlen, elsősorban a nyugati határon voltak. Szintén a levél alapján tudható, hogy már az ispánsági várakon kívül is voltak várak.⁵⁰

A király tisztában volt az ország meggyengülésével és ennek leküzdése érdekében mindent megtett. Politikáját új mederbe terelve az északi országrészen nagy kiterjedésű királyi birtokok fejlesztésébe kezdett. Itt azonban a király nem szervezett várispánságokat. Az újonnan épült királyi várak túlnyomó többsége független volt a várispánságoktól. Továbbá lemondott a korábban eladományozott várispánsági földek visszavételéről.⁵¹ A birtokvisszavétel helyett

⁴⁵ Engel, 2003: 505. „Az egyházak tornyai voltak útmutató jeleink egyik helységből a másikba, és ezek is borzalmas utat jelöltek.”, „Gyulafehérvár városába érkeztünk, ahol semmit sem találtunk, csak a megölték csontjait és koponyáit,” Rogerius, 2001: 438, „Mert a mezőkön és az utakon sok halandónak a teste feküdt, némelyik levágott fejjel, némelyik darabokra szabdalva, a falvakban és egyházakban pedig, amelyekben menekülést kerestek, összeéve.” Rogerius, 2001: 422.

⁴⁶ Szűcs, 2002: 13.

⁴⁷ Szűcs, 2002: 15.

⁴⁸ Szűcs, 2002: 16.

⁴⁹ Magyarok a pápának, 1981: 312.

⁵⁰ Fügedi, 2003: 569.

⁵¹ Zsoldos, 2016a: 18.

maga kezdett el birtokokat osztani és szorgalmazni azokon a várépítést. Fő célja minden erőd építésére alkalmas hely megkeresése és oda egy korszerű erőd építése volt.⁵²

IV. Béla a várépítést elsősorban nem az ispánsági várak korszerűsítésében látta. Sokkal inkább új várak építésében gondolkodott, amik képesek megvédeni a mögöttük lévő kisebb kiterjedésű hátszágot. Ebben a törekvésében az őt támogató bárókban talált támogatókra.⁵³ A tatárjárást követő időkben a király sem tétlenkedett. Több régebbi ispánsági vár korszerűsítésébe belefogott vagy az elkezdett munkálatokat folytatta. Az 1250-es évekre már a nyugati határon állt Kőszeg vára. Béla két központjának, Zólyom és Turóc várának az alapjai is állhattak már.⁵⁴

Nem titkolt szándéka volt a királynak, hogy a várépítésben minél többen vegyenek részt. Ennek érdekében biztatott több várjobbágyi, illetve szerviensi nemzetséget is, hogy kezdjenek el építkezni. Jó példa erre Marcell vára, aminek az építését a „megyebeliekre” bízta. De az építkezések 1250 előtt félbemaradtak. A helybeliek védekezésül azt állították, hogy nem tudnák viselni a várral járó költségeket. A király a helyzet megoldásának az érdekében a félig kész várat és két falut a szepesi prépostnak adott. Ebből az esetből lehet következtetni egy vár felépítésének az árára is, miszerint legalább kettő falu jövedelme kellett hozzá.⁵⁵

A várépítési politikában a király támaszt talált a hozzá hű bárókban.⁵⁶ De elképzelései megvalósításához a főpapok és az apátságok erejét is felhasználta.⁵⁷ A várépítési hullám legerőteljesebben az 1250-es, 1260-as években volt. Ekkor már minden olyan báró igyekezett várat építeni, aki elég gazdag volt hozzá. De nem pusztán az ország védelmének a feladata lebegett a várépítők előtt. Az 1260-as években épült várak egy részének már semmi védelmi funkciója nem volt, pusztán azzal a céllal épültek, hogy uradalmi központok legyenek.⁵⁸

Ennek ellenére a várépítési hullámban IV. Bélának sikerült megőrizni ellenőrző szerepét. Egyfelől ezt azzal tudta biztosítani, hogy a várak építésének az engedélye mindvégig királyi privilégium maradt, továbbá sokszor a király jelölte ki az épülő vár helyét is. De sokkal jobban szabályozta a várépítéseket a királyi várak rendszere. Az építésekben és a felújításokban ugyanis a király tevékenyen részt vett.⁵⁹

⁵² Fügedi, 2003: 570.

⁵³ Fügedi, 2003: 570.

⁵⁴ Szűcs, 2002: 45.

⁵⁵ Szűcs, 2002: 45–46.

⁵⁶ Gergye nembeli Pál Adorján és Sólyomkő várát építette, Héder nemzetség egyik ága Kőszegen, a Hahótok a zalai Peleskén építettek várat. Az egri püspök Cserép a panonhalmi apát Szigliget várát építette. Fügedi, 2003: 571.

⁵⁷ Fügedi, 2003: 571.

⁵⁸ Szűcs, 2002: 48.

⁵⁹ 1260-as években 33–37 várat építtettet vagy újjátartott fel IV. Béla. Szűcs, 2002: 48–49.

A tatárjárást követő néhány évtized alatt jelentősen megnőtt az ország várállománya. Szűcs Jenő számításai szerint 1242 és 1270 között a korszerű kővárak száma a korábbi évekhez képest kilencszeresére–tízszeresére nőtt.⁶⁰ Az új várak döntő többségét magánföldesurak építették, és sok közülük határvédő feladatot látott el. Viszont a Duna vonalán csak egy-két erődítmény épült (Visegrád, budai Várhegy), főleg az ország nyugati határán emeltek újabb erősségeket.⁶¹

A tatárjárást követően a várépítés mellett IV. Béla a hadseregben is számos reformintézkedést hajtott végre.⁶²

A mongol betörést követően a királyi birtokpolitika megváltozott. Ugyan a birtokok felülvizsgálata megmaradt, de már minden elbitorolt tulajdon helyreállítását célozta, így segítve a birtokos várjobbágyok beilleszkedését a megváltozott birtokviszonyba.⁶³ A várföldeknek azon részét, amik lakatlanok voltak, a király híveinek adományozta.⁶⁴

A királynak ezen kísérletei a várszervezet helyreállítására sikeresnek mondhatóak. Hiszen a várszervezetek hadakozó elemei szinte az összes 13. századi hadjáratban harcoltak. A fennmaradt adatokkal könnyen be lehet bizonyítani, hogy a várszervezetek hadakozó népe a magyar hadsereg zömét alkotta. Ugyanis a hadműveletekben nem csak a közvetlenül érintett várbeli népek vettek részt, hanem felvonultatták csapataikat a távolabbi várszervezetek is. Ennek legkiválóbb bizonyítékai az 1273-as évi hadjáratok. Ebben az évben a különböző hadmozdulatokban számos vár harcosait megtaláljuk.⁶⁵ Ezeket figyelembe véve azon állítások, amelyek a királyi várszervezet mongolok általi elpusztulását állítják, alaptalannak bizonyulnak.⁶⁶

A tatárjárást követően IV. Béla igyekezett növelni hadseregében a páncélos lovagok arányát. Azonban a nehéz lovagi páncélzat használata még az előkelők között sem mondható általánosnak. Ugyanis egy teljes lovagi páncélzat és egy jó hadi ló megvételéhez még az ország leggazdagabb előkelőinek is sokszor zálogba kellett adnia a birtokainak egy részét a felszerelés finanszírozásához.⁶⁷ Az oklevelek narrációi sorra említik a lovagi páncélzat használatát, de ez

⁶⁰ Szűcs, 2002: 49.

⁶¹ Kristó, 2003: 219–220.

⁶² Zsoldos, 2016a: 20.

⁶³ Zsoldos, 1991: 68–69.

⁶⁴ Ennek menete általában a következő volt: Aki adományban kívánt részesülni elkérte a királytól az általa üresnek és elhagyatottnak hitt föld birtoklási jogát. A király minden esetben ellenőrző bizottságot küldött ki a föld méretének, illetve elhagyhatóságának a megállapítására. Ha a vizsgálat során mindent rendben találtak akkor az adományt privilégiumba foglalták. Zsoldos, 2016c: 94.

⁶⁵ Pl.: szolgagyőrök, két vasvári vár várjobbágyai, soproniak, nográdiak, Zsoldos, 1991: 69–70.

⁶⁶ B. Szabó-Veszprémy, 2017: 147.

⁶⁷ Egy teljes lovagi felszerelés ára 30 márka körül volt, emellé jött a hadiló ára, ami további 10–15 márka költséget jelentett. Egy ilyen magas összeg kifizetéséhez legalább 12 ekealja (600 ha) nagyságú föld egy évi jövedelmére volt szükség. Szűcs, 2002: 30. Zsoldos Attila és B. Szabó János kutatásai is arra az eredményre jutottak, hogy sok esetben az oklevelekben szereplő „páncél” vagy „páncélos (katona)” említése inkább

a harcmódor minden bizonnyal csak az udvar környezetében volt jellemző.⁶⁸ A lovagi páncél használata mellett több oklevél említi, hogy a királyi vitézek a lándzsa és a pajzs mellett, ha úgy adódik íjat is használnak.⁶⁹

A várépítések megnövekedésével jelentek meg Magyarországon nagyobb számban a számszeríjászok, akik szinte kivétel nélkül zsoldosok voltak. A könnyűlovasság meghatározó szerepe miatt a számszeríj Magyarországon nem terjedt el. Ugyanis a számszeríj a hagyományos íjnál jóval lassabb volt és lóhátról sem lehetett használni. Viszont várvédelemre a számszeríjászok alkalmasak voltak. A legtöbb említés is várostromnál van róluk.⁷⁰

A tatárjárás következtében a mongolok feldúlták az izmaeliták lakhelyeit. Az ő pótlásukra hívhatta vissza 1246-ban IV. Béla a kunokat.⁷¹ A visszahívott kunok főleg a Duna-Tisza között szálltak meg. Korábbi vándorló, állattartó életmódjukat folytatták, fejedelmeik és előkelőik is csak formailag lettek keresztények.⁷²

A kunok jelentőségét mutatja, hogy a visszahívásuk után a 13. században minden jelentős hazai és külföldi hadjáratban részt vettek. Katonai sikereiket még a nyugati krónikások sem vonják kétségbe, bár kegyetlenségüket elítélik.⁷³

A kunok visszahívása után egy évvel (1247.) IV. Béla egy alapvetően nyugati típusú hűbéri szerződést kötött a Johannita Lovagrenddel. A lovagok feladata az egész délkeleti határ védelme volt. Feladatuk ellátása érdekében a király nekik adta Szörénységet, Havasalföldnek az Al-Duna és az Olt közötti részét, kettő román kenézséget, valamint azt a térséget, amit „Kunországnak” neveztek. Ezeken az adományokon kívül a lovagrend még kapott 400 ekealja (20 000 ha, más források szerint 500 ekealja⁷⁴) nagyságú földet a Barcaságban.⁷⁵

A johannitákkal megkötött szerződésen IV. Béla pontosan leírja a lovagokat megillető jogokat. A rend a neki adományozott földek jövedelmének a fele fölött rendelkeznek (az egyházi birtokokból származó jövedelem kivételével, amiket a király magának tartott meg). A főbenjáró ügyek esetében a királyi kúria ítélt az ispotályosok fölött.⁷⁶ A lovagrend

bőrpáncélokra vonatkozik, illetve az országos haderő zömét még mindig a könnyűlovasság alkotta. B. Szabó-Veszprémy, 2017: 145–146. Zsoldos, 2016a: 21.

⁶⁸ Veszprémy, 2008a: 133–135.

⁶⁹ Borosy, 2010a: 51, Amikor IV. Béla Milozot és fiait, Budult és Damjánt a királyi lovagok közé emeli, előírja nekik, hogy páncélingben, vassisakban, pajzssal, lándzsával, íjjal és nyíllal jelenjenek meg a király seregében. Borosy, 2010b: 79.

⁷⁰ Veszprémy, 2008b: 144.

⁷¹ Zsoldos, 2016a: 20.

⁷² Szűcs, 2002: 31–32.

⁷³ Veszprémy, 2015, 148.

⁷⁴ Hunyadi-Pósán, 2011: 64.

⁷⁵ Szűcs, 2002: 32–33.

⁷⁶ Hunyadi-Pósán, 2011: 64.

vállalta, hogy az általa védett határszakaszon kővárakat emel, ⁷⁷ valamint ellenséges támadások kivédésének érdekében 100 lovagot állandó jelleggel fegyverben tart. Johannita lovagok voltak a nyugati határon is (Pozsonyban, Mosonban, Sopronban, Németújvárbán, Vasvárbán 50 fegyverest tartanak készenlétben, ezek azonban minden bizonnyal könnyűlovások voltak, akiket az ispotályosok a helyi lakoságból toboroztak és a rend zászlaja alatt vonultak hadba).⁷⁸

A szerződés feltételei minden bizonnyal csak részben teljesültek. Egy 1247–1250 között keletkezett levél beszámol a lovagok egy részének elhelyezéséről, viszont ezt követően a rend katonai szerepéről a Kárpát-medencében évekig nincsen információ.⁷⁹

A fentebb bemutatott változásokat figyelembe véve megállapítható, hogy a magyar haderőben a korábbiakhoz képest ugyan nagyobb arányban voltak jelen nehézpáncélos lovagok, de a 13. század második felében is a könnyű fegyverzet dominált az ország hadseregében. Ezt támasztják alá a külföldi krónikák is, amelyek a magyar haderőt szinte mindenhol íjász könnyűlovas hadsereggént mutatják be.⁸⁰ A magyar hadsereg könnyűfegyverzet jellegét támasztják alá a hatalmaskodásokról fennmaradt híradások is. Miért ne használták volna ugyanazokat a fegyvereket a király parancsára és magán célra is? Azok a földesurak, akik lovas csapatokkal vonultak egy esetleges háborúba, minden bizonnyal ugyanezt a sereget használták a szomszédos földesúr ellen is. A különbség mindössze annyi volt, hogy ilyen esetben, mivel a megtámadni kívánt személy közel volt, nem vittek magukkal élelmet. A sok fennmaradt panaszban gyakran említik az íj és a nyilak használatát. Ez is azt támasztja alá, hogy az íj szinte a teljes társadalomban elterjedt és használt fegyver volt.⁸¹

⁷⁷ Szűcs, 2002: 33.

⁷⁸ Hunyadi, 2011: 832.

⁷⁹ Hunyadi, 2011: 832–833.

⁸⁰ B. Szabó, 2017: 158.

⁸¹ Tringli, kézirat: 302. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a szerzőnek, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta.

3. AZ OLIGARCHÁK FELEMELKEDÉSE

3.1. Néhány gondolat a familiaritásról

A várak jelentőségének növekedésével párhuzamosan kezdett el kialakulni a 13. század második felében a familiaritás intézménye. Ugyan már a tatárjárás idejéből is van arra adat, hogy egy vármegyében élő szabadok egyrészt a megyésispán seregében, másrészt egy előkelő úr familiájában vonultak hadba. De ez a jelenség az 1260-as években kezdett tömegessé válni. A szerviensek azért szegődtek egy egyházi, vagy világi előkelő szolgálatába, mert így tudták csak megőrizni szabadságukat.⁸²

Egy előkelő szolgálatába állás leggyakrabban az érvényesülés lehetőségét jelentette, de előfordulhatott, hogy pont az előkelő hatalmától való félelem miatt csatlakozott valaki egy nagybirtokos szolgálatába. Minél több környékbeli birtokos familiárisa tette a nagybirtokos érdekét is szolgálta, mivel több familiárisal hatalmát egyre jobban ki tudta terjeszteni birtokain túlra is. Ennek segítségével egy-egy nagybirtokos akár több megyére kiterjedő hatalmat is képes volt kiépíteni az 1270-es évekre.⁸³

Ez a kapcsolat azonban nem sok hasonlóságot mutat a nyugat-európai hűbériséggel. Maga a kapcsolat is rendszerint szóbeli megállapodáson alapult.⁸⁴ Ugyanakkor a dominus bírói joga nem terjedt ki a familiáris személyére, sem annak birtokaira.⁸⁵ A familiáris birtokait továbbra is mint nemes birtokolta, abban az esetben, amikor a dominus hozott ítéletet a familiárisa felett minden esetben valamilyen főméltósági tisztségre hivatkozva tette meg. (Csák Máté és Aba Amádé ítéletének jogosságát a nádori címmel támasztotta alá.) A társadalom azonban sokszor hangot adott tiltakozásának. Ebből is látszik, hogy ezt nem igazságszolgáltatásnak, hanem jogtiprásnak tekintették.⁸⁶

A familiáról sok említés szerepel hadi tudósításokban. Abban az esetben, ha a földesúrnak csak egy vára volt, hadjárat esetén hátra kellett hagynia egy megbízható familiárisát vára védelmében. A kiválasztásnál a megbízhatóság mellett a katonai szempont is fontos volt. Hiszen a familiáris végsősoron ura vagyonát, családját és tartalékát is védte. Várnagyi megbízással elsősorban birtokos nemeseket láttak el.⁸⁷

⁸² B. Szabó-Veszprémy, 2017: 147.

⁸³ Zsoldos, 2017: 13–14.

⁸⁴ Zsoldos, 2022: 92.

⁸⁵ Zsoldos, 2016a: 22–23.

⁸⁶ Fügedi, 1977: 49–50.

⁸⁷ Fügedi, 1977: 47.

A familiárisi szolgálatba szegődő királyi szervisek megtartották kiváltságaikat a hadakozást tekintve. Ennek értelmében szabadon dönthettek, hogy hadjárat esetén a megyés csaptokhoz csatlakoznak, vagy egy királyi ifjú által vezetett seregben szolgálnak pénzért, esetleg uruk familiájában teljesítik hadi kötelezettségeiket. Így a nagyobb birtokosok már nem voltak hadjárat esetén a rokonaikra, illetve saját birtokaikon élő katonáskodó népekre hagyatkozva, mert familiárisi hálózatukat kihasználva seregüket akár meg is sokszorosíthatták.⁸⁸

Ezt az új viszonyrendszert az uralkodó eleinte nem ellenezte. Hiszen ameddig a dominus alávetette magát az uralkodó akaratának, nem okozott problémát. Továbbá az előkelő a királynál hatékonyabban tudta ellenőrizni, hogy familiárisai valóban eleget tesznek-e hadi kötelezettségeiknek. A problémák hosszútávon jelentkeztek. A 13. század utolsó évtizedére kialakultak az oligarchák, akik akaratukat akár fegyveresen is készek voltak érvényesíteni a királlyal szemben.⁸⁹ Végso soron ez okozta a királyi várszervezetek vesztét is.⁹⁰

A magánfamiliárisi hálózatok kialakulásával a királyi zászló jelentősége egyre inkább növekedett a 13. század folyamán.⁹¹ A 13. század második felében egyre gyakrabban fordult elő, hogy egy-egy báró vezette a királyi csapatokat. Ebben az esetben nem zárható ki, hogy a seregben ott voltak a bárónak a magánfamiliárisai is. De mivel a bárók zömmel megyésispánok is voltak, ezért a vármegye csapatai is velük vonultak. Maga a jelenség – a báró használja a magánfamiliárisait is egy hadjáratban – semmiképp sem tekinthető újdonságnak, hiszen feltehetőleg korábban az ispánokkal vonult személyes kíséretük is a vármegyei csapatok mellett. Továbbá egy 1273-as határozat a szlavóniai nemesek azon jogát szögezi le, hogy azzal a báróval vonulnak hadba, akivel akarnak.⁹² A forrásokban a magánszervisekre utaló adatok az 1260-as években kezdenek el nőni. Az első jelentősebb említések az 1264–1265-ös belháborúnál meg az 1268-as szerb hadjáratnál fordulnak elő. De tisztán magánhadseregre utaló említés 1291-ből származik, amikor III. András Kőszegi Miklóst és fivéreit a vasi és zalai határ védelmére küldte.⁹³

Az Árpád-kor egyik legalapvetőbb katonáskodó elemei – a várjobbágyok – be tudtak illeszkedni a 13. század változó viszonyaiba is. A királyok ugyanis elismerték földbirtoklási jogukat. A várjobbágyi státusz megtartásához elengedhetetlen volt, hogy a létük alapját

⁸⁸ Zsoldos, 2022: 93.

⁸⁹ Zsoldos, 2016a: 23.

⁹⁰ B. Szabó-Veszprémy, 2017: 148.

⁹¹ Veszprémy, 2008e: 153–154.

⁹² Zsoldos, 2016d: 29–30.

⁹³ Zsoldos, 2016d: 30.

biztosító és a királyi hatalmat szimbolizáló vár ne kerüljön magán kézre. Ezért sok esetben egy fiktív, már nem létező ispánághoz tartoztak. Ez figyelhető meg Locsmánd esetében is. 1263-ban IV. Béla Lőrinc soproni ispánnak adományozta a locsmándi ispánságot minden tartozékával együtt. Ez ellen az intézkedés ellen a locsmándi várjobbágyok tiltakozni kezdtek a királynál. Tiltakozásuk jogalapja a várjobbágy-földek eladományozhatatlanságának fikciója volt.⁹⁴ Döntését IV. Béla végül megváltoztatta. A várjobbágyok és a nemesek földjei kikerültek az adomány hatálya alól.⁹⁵ Ezt követően mivel földjeiket nem nemesítéssel, hanem a várhoz tartozás jogán bírták, tulajdonjuk csak fikció volt, hiszen azt a nemlétező (magánkézbe kerülő) locsmándi várispánság szolgálata biztosította. Ez a törekény egyensúly csak addig tudott fennmaradni, amíg a kialakult helyzetet a király és a várjobbágyok kölcsönösen elismerték. Nem véletlen, hogy több várjobbágy a biztosabb védelem reményében igyekezett újabb kapcsolatokat kiépíteni. Nem véletlenül szegődött be Geotan falubeli várjobbágy rokonságával együtt a korábbi adományozott Lőrinc kíséretébe.⁹⁶

Idővel ezt a mondhatni „hivatalból katonáskodó” réteget megtaláljuk a tartományurak szolgálatában is. Természetesen földjeiket egy oligarcha szolgálatában is megtarthatták, hiszen csak ennek birtokában voltak képesek katonai kötelezettségeiknek eleget tenni. Máskülönbén egy nagybirtokos familiájában az érvényesülési lehetőséget amúgysem a szervitor eredeti jogállása adta, hanem az oligarchához való feltétlen hűség. Ebben a tekintetben nem meglepő, hogy néhány várjobbágy igen magas tisztséget töltött be egy tartományurat szolgálva. Menoldus fia Vörös Ábrahám Csák Máté pozsonyi ispánsága idején Pozsony megye curialis comese volt. És 1294-ben feltehetőleg ura hathatós közbenjárására III. András nemesi rangra emelte.⁹⁷

Hasonlóan ura bizalmát élvezte Pál fia Nikel is, aki a mosoni várjobbágyok közül egész rokonságával csatlakozott a Kőszegieknél. 1292-ben, amikor III. András a Kőszegieknél raboskodott, Henrik bán Nikelt bízta meg a király őrzésével. Feltehetőleg ez miatt kobozta el III. András szabadulása után a család egyik Győr megyei földjét.⁹⁸

⁹⁴ Zsoldos, 2016e: 100–101. Ezen jog értelmében a várjobbágyi tulajdonú föld nem adományozható el a király által. Zsoldos, 2016e: 97.

⁹⁵ Zsoldos, 2016e: 101.

⁹⁶ Zsoldos, 2016e: 101.

⁹⁷ Zsoldos, 2016e: 104–105.

⁹⁸ Zsoldos, 2016e: 105.

3.2. Az első oligarchák

Azon nagybirtokosok, akik magánhatalmat igyekeztek kiépíteni már IV. Béla idején megjelentek. Egyik első képviselőjüknek Geregye nembeli Pál tekinthető. Pál IV. Béla udvarában tartózkodott már hercegsége idején is, a mongol betöréskor hadi érdemeket is szerzett. (Ő védte a Duna vonalát.) A tatárjárás után Erdély és Tiszántúl helyreállításával bízta meg a király. Uralkodóját 1248 és 1250 között, mint országbíró szolgált. Szolgálataiért cserébe IV. Béla adományokban részesítette Pált az ország keleti felén. De az 1250-es években Geregye nembeli Pál nem érte be birtokaival és a környékbeli birtokosokat is támadta. Bár IV. Béla parancsára az elkobzott birtokok egy részét visszaadta, de fiai folytatták apjuk terjeszkedését. Az 1270-es évek elején a Geregyék érdekcsoportja is kivette részét a harcokból.⁹⁹ A hatalmuk azonban nem bizonyult hosszú életűnek, ugyanis IV. László 1277 és 1278. telén felszámolta a család Tiszántúli központját.¹⁰⁰

A Geregyék leverése után emelkedtek fel IV. László segítségével a Borsák. A Borsa nemzetség a Geregyéktől elkobzott birtokokat szinte hiánytalanul megkapták. Sőt Tamás (a Borsa család feje) idősebbik fiát Rolandot erdélyi vajdává, míg kisebbiket, „Kopasz” Jánost lovászmesterré emelte a király. IV. László előzetes számításaival ellentétben a Borsák nem bizonyultak hűséges szövetségesnek, (bár Roland eleinte többször vezette győzelemre a király seregét). Végül hasonlóan a Geregyékhez, a király erővel próbálta megtörni 1287-ben a Borsák erdélyi uralmát, sikertelenül. Ezt követően IV. László erdélyi uralma csak névleges maradt. A Borsák Kun László halála után támogatták III. András megkoronázását. Viszonyuk egy tisztázatlan vártámadás alkalmával romlott meg. Roland 1294-ben megtámadta a váradi püspökséget (ennek a támadásnak pontos okát nem tudni). A király válaszul sikeresen ostrom alá vette Adorján várát és megfosztotta Rolandot az erdélyi vajda címtől. De a család Tiszántúli területei érintetlenül maradtak.¹⁰¹ A Borsák erdélyi uralmának felszámolása után III. András Kán Lászlót nevezte ki vajdának.¹⁰²

Az ország Tiszától az északkeleti határáig tartó része felett szinte észrevétlenül a korábbi, királyt adó nemzetség, az Abák szerzik meg az ellenőrzést. Az Abák hatalmának az alapját még Finta rakta le az 1270-es években. Az ő tevékenységét veszi át 1280-as évek közepétől Amádé.

103

⁹⁹ Zsoldos, 2017: 14.

¹⁰⁰ Zsoldos, 2017: 14.

¹⁰¹ Zsoldos, 2017: 15.

¹⁰² Zsoldos, 2017: 16.

¹⁰³ Zsoldos, 2017: 17–18.

Az ország északnyugati része felett Csák Máté tudta elnyerni a hatalmat. A Csák nemzetség a 13. század folyamán tucatnyi ágra szakad. A család legelső ismert tagja, akit szintén Csák Máténak hívtak, egyike volt IV. Béla báróinak 1235 és 1245 között. Ennek a Csák Máténak volt a fia Pál, aki a későbbi trencsényi oligarcha apja. Máté karrierje az 1290-es évek elején kezdődött. 1293-ban III. András lovászmesterének nevezte ki, majd 1296-ban megtette nádorának. Máté a Nyitra megyében található tapolcsányi várból kezdte el építeni helyi hatalmát. Első jelentősebb szerzeményeihez vásárlás révén jutott.¹⁰⁴ Trencsén királyi várat ismeretlen körülmények között szerezte meg. Máté már ekkor elkezdte hatalmát önállóan gyakorolni. 1297-ben már fegyveres összecsapásra került sor közte és III. András között. Hatalmát Csák Máté egészen haláláig meg tudta őrizni.¹⁰⁵ (A nagyobb tartományúri családok közé tartozik a Héder nembeli Kőszegi család is. Róluk részletesebben később lesz szó.)

A fentebb felsorolt nagybirtokosokat és még néhány olyan birtokost, aki az ország egy részét irányítja a magyar történetírás összefoglalóan tartományuraknak vagy oligarcháknak nevezi.¹⁰⁶ Kristó Gyula három elengedhetetlen állítást fogalmaz meg ahhoz, hogy egy birtokost oligarchának lehessen nevezni. Az oligarchának először is nagybirtokosnak kellett lennie. Az oligarcha hatalma elsősorban nem bíraskodási jogán, hanem magánföldjén nyugszik. (Tartományukat sok esetben, mint országos főméltóságot viselő személy kormányozták. Persze alattvalóik tisztában voltak azzal, hogy hatalmuk jóval nagyobb és más formájú, mint a korábbi királyi tisztségviselőké.¹⁰⁷) További fontos kritériuma az oligarchának, hogy egy magánfamiliai hálózat csúcsán kell állni. Más nagybirtokoshoz magánjogi szálak nem fűzhetik. Kristó egy esetben tesz kivételt. Hogy az oligarcha elkerülje a bukást, egy másik, nagyobb hatalmú oligarcha oltalma alá helyezi magát.¹⁰⁸ Végül csak azok tekinthetők oligarchának, akik a

¹⁰⁴ Ugróc esetében biztosan bizonyítható, hogy kierőszakolta a vár eladását. Ugyanis a vár birtokosát fogságba vetette és csak vára átadása és egy jelentéktelen összeg lefizetése után engedte el. Egy másik fennmaradt adásvételi szerződés látszólag törvényes, de ebben az esetben se zárható ki az erőszak lehetősége. Zsoldos, 2017: 18.

¹⁰⁵ Zsoldos, 2017: 18.

¹⁰⁶ Zsoldos, 2017: 18–19. Kristó Gyula 11 oligarchát sorol fel a 13–14. század fordulójáról: Csák nembeli Máté az ország északnyugati részén; Aba nembeli Amádé és fiai az ország északkeleti részén; Ákos nembeli István Borsod megye területén; Petenye fia Péter Zemplénmegye területén; Héder nembeli Kőszegi Henrik és fiai és unokái a Dunántúl nagyrészen és a Dráva-Száva köze nyugati felén; Borsa nembeli Kopasz és testvérei a Tisza és Erdély közti területen; Kán nembeli László és fiai Erdélyben; Frangepánok az Adriai-tenger északi partvidékén; Bobanić István és rokonsága a Szávától délre; Subić Pál és fiai a dalmát tengerparton; Csanád nembeli Vejtehi Teodor a Szörénység területén. Kristó, 1979: 143–144.

¹⁰⁷ Csák Máté és Aba Amádé nádornak, Kőszegi ifjabb Henrik Szlavón bánnak, Kán László erdélyi vajdának címezte magát okleveliben. Zsoldos, 2017: 25.

¹⁰⁸ Ezt csinálták az Amádé-fiak 1311–1312-ben, amikor Csák Máténál kerestek védelmet Károly Róberttel szemben. Kristó, 1979: 142–143.

királyi hatalom erősödésével szembeszállnak és az uralkodóval sok esetben nyílt csatározásba bonyolódnak. Ezek az összeütközések végül a tartományúri hatalom végét jelentették.¹⁰⁹

A korábban ismerttetek alapján nem húzható egyértelműen különbség az oligarcha és a tartományúr fogalma között. Abból kiindulva, hogy a Magyar Királyság területén voltak egy teljes országrészt lefedő tartományok, a két fogalom szétválasztása még nehezebb. Ilyen területnek számított Erdély, illetve Szlavónia. Előbbit a vajda, utóbbit a bán irányította. Az sem tekinthető feltétlenül az oligarcha sajátjának, hogy tartományában ő nevezi ki az ispánokat, hiszen a 13. század közepére szilárdult meg az a gyakorlat, miszerint a vajda (vagy Szlavónia esetében a bán) az uralma alatt álló területen ő nevezi ki az ispánokat, valamint Erdélyben és Szlavóniában található királyi várak is a vajda, illetve a bán fennhatósága alá tartoznak. Így ezen tartományok működése inkább mintául szolgált az oligarchák számára. Hiszen az oligarchák is csak annyiban változtattak a megyerendszeren, hogy a megyék élére saját embereiket nevezték ki ispánnak. A tényleges ispáni hatalom az oligarcha kezén maradt.¹¹⁰

De nem tekinthető az oligarchákra jellemző viselkedésnek a hatalmaskodás sem. Druget Fülöpről is számos olyan adat maradt fenn, hogy hatalmával önkényesen visszaélt. Több esetben erőszakkal foglalt birtokot vagy helyezett át egy vásárt saját birtokára. De a rábizott megyékbe alispánként saját embereit ültette be, mint „ispán” ahogy tették ezt a 13–14. század oligarchái. Druget Fülöp azonban semmiképpen sem tekinthető oligarchának, hiszen egész életében Károly Róbert bizalmasának és feltétlen hívének számított.¹¹¹

A két fogalom közötti különbség megtalálásához segítséget nyújt a kassai egyezmény vizsgálata. Ez az egyesség Aba Amádé 1311-ben bekövetkezett halála után jött létre Amádé özvegye és fiai, valamint I. Károly között. A paktum főbb pontjai a következők voltak: az Abák átadják Zemplén és Újvár megyéket a királynak; a király jogtalanul elfoglalt birtokait visszaadja; az általuk önkényesen kivetett vámokat megszüntetik és ujjakat nem hoznak létre, valamint újabb várat királyi engedély nélkül nem építenek; az uralmuk alatt élő nemeseket nem kényszerítik saját bíróságuk elé és hagyják a királyi bírókat ítélni; az általuk irányított megyék nemesei szabadon szolgálhatnak a királynak vagy akinek akarnak; az Amádé fiak pedig hűségesegek lesznek I. Károlyhoz.¹¹²

¹⁰⁹ Kristó, 1979: 143.

¹¹⁰ Zsoldos, 2017: 23–24.

¹¹¹ Zsoldos, 2016f: 243–245.

¹¹² Zsoldos, 2016f: 247. *„Megígérjük azt is, hogy minden általunk és az említett Amádé nádor, (...) által erőszakosan és törvénytelenül felállított vámot megszüntetünk, és királyi urunk különleges engedélye nélkül semmilyen más vámot nem állítunk fel, vagy más várakat újonnan nem építünk sem saját birtokainkon, sem sem másokén. Továbbá visszaadunk és visszaszolgáltattunk királyi urunknak (...) két megyét, Zemplén és Újvár nevűeket ugyanazok valamennyi jogával és tartozékával együtt. (...) és nem akadályozzuk a királyurunk által az említett megyékbe kinevezett ispánok előtt a mostantól igazukat kereső és a felmerülő ügyekben*

Ezen szerződés alapján az oligarcha olyan tartományúrnak tekinthető, aki a királyi hatalom kizárásával önkényesen uralkodik tartományában.¹¹³

A másik számottevő különbség akkor fogható meg, amikor öröklésre kerül a sor. Csák Ugrin, aki I. Károly híve volt, halála után a király által kinevezett ispánok állnak az általa irányított megyék élén, noha volt fia Ugrinnak. Ennek ellentéte történik Kőszegi András esetében. Ő egyik oklevelében nagyapja és bátyja által irányított terület jogszerinti örökösének nevezi meg magát. Egy oligarcha utódai tehát jogosnak gondolták, hogy ők öröklik apjuk tartományát. Ezért fordult elő több esetben is, hogy nem maguk az oligarchák, hanem fiaik lázadtak fel Károly ellen közvetlenül apjuk halála után. Az oligarchákkal ellentétben, amikor Nagy Lajos úgy döntött, hogy a Drugetek által irányított tartományt felszámolja, akkor Druget Vilmos örökösei (két öccse) készségesen segítettek ebben a királynak annak ellenére is, hogy így magánvagyonuk jelentős részét elvesztették.¹¹⁴

3.3. A Héder nembeli Kőszegi család felemelkedése

Az oligarchák és tartományurak felemelkedésének rövid áttekintése után következzen a Héder nembeli Kőszegi család története.

A Héder nemzetség (Kőszegiek is ebből a nemzetségből erednek) nem tekinthető honfoglalás- kori gensnek Magyarországon. A család viszonylag későn, II. Géza uralkodásának idején érkezett az országba valószínűleg Karintiából. Első ismert tagjai Héder (a későbbi névadója a nemzetségnek) és testvére Wolfer. Kíséretként 40 páncélost hoztak magukkal. II. Géza a Küszin hegyen adott nekik birtokot, valamint megkapták a Duna Győr körüli szigeteit. Az utóbbi adomány lett a központja a család egyik ágának (őket Héder után Héderváriaknak nevezik), a család másik ága a Küszin hegyén épült Németújvárbán alakított ki magának lakhelyt, a nemzetség ezen ága Wolfertől származik és az ő leszármazottai a Kőszegiek is. (A későbbiekben a család ezen ágáról lesz szó részletesebben.)¹¹⁵

elégítélt akaró nemeseket és nem nemeseket. Továbbá kötelezzük magunkat: meg fogjuk engedni azt, hogy akármelyik nemes bármely, hatalmunk alatt lévő megyében és földön szabadon szolgálhat király urunknak vagy akinek akar; (...) Vállaljuk azt is, és kötelezzük magunkat, hogy örök hűségünket Károly király úr, Magyarország királya, természetes örökös urunk irányában megőrizzük,” Az Amádé-fiak, 1988: 98–99.

¹¹³ Zsoldos, 2016f: 247.

¹¹⁴ Zsoldos, 2016f: 249. A fentiek alapján a következők tekinthetők oligarcháknak: Kőszegi Iván, Kőszegi (ifjabb) Henrik és utódaik; Csák Máté; Aba Amádé; Kán László; a Borsa fivérek; Babonić család és Subiő Pál. Zsoldos, 2017: 22.

¹¹⁵ Kristó, 1983: 241–242. A krónikás így emlékezik meg a család eredetéről: „Azután Németországból Wolfer [sic!] jött öccsével, Henrikkel, háromszáz páncélosnak való csataménne és negyven páncélos vitézzel; a hainburgi grófok közül valók. Géza fejedelem Küszén hegyét adta neki és a Győr melletti szigetet örök

Már a Kőszegiek első ismert magyarországi képviselői is magas tisztségeket töltöttek be. Wolfer II. Géza idejében ispán volt, Héder pedig II. Géza udvarispánja, III. Istvánnak pedig nádora.¹¹⁶ Ezt követően egészen az 1240–1250-es évekig nem ismertek tisztségviselők a család tagjai közül. Viszont ezt követően a nemzetség hosszabb-rövidebb ideig szinte az összes országos méltóságban megfordult. A család tagjai 14 alkalommal viselte a nádori,¹¹⁷ 10 alkalommal a szlavón báni,¹¹⁸ 5 alkalommal a tárnokmesteri tisztséget.¹¹⁹ Mivel a bárói címeket a család több tagja is betöltötte,¹²⁰ Kristó Gyula joggal feltételezte, hogy a Héder nembeli Kőszegiek örökölhetővé kívánták tenni ezeket a főméltóságokat.¹²¹ Ilyen irányú törekvés a Henrik-fikanál ténylegesen tapasztalható, viszont véleményem szerint ez inkább a megyésispáni címeknél jellemző. Ez a Henrik-fiak közül Iván alágánál vizsgálható a legkönnyebben. Hiszen Iván halálát követően unokája Miklós, majd Miklós után testvére Gergely fia András öröklő Vas, Zala és Sopron megyésispáni címét.¹²² Ezek után András joggal tekinti magát nagyapja, majd bátyja örökösének.¹²³ De hasonló jelenség figyelhető meg Henrik fia Henrik esetében is. Ugyanis Henrik halála után Baranya és Tolna megyésispánja Henrik fia János lett.¹²⁴

A Kőszegiek későbbi hatalmát IV. Béla közvetlen hívének számító Kőszegi Henrik alapozta meg.¹²⁵ Amikor IV. Béla és a későbbi V. István között 1264 és 1265. között háborús volt a viszony, Henrik mindvégig kitartott Béla hűségében.¹²⁶ Minden bizonnyal Kőszegi Henrik volt annak a seregnek a vezére, aki a belháború folyamán északról hatolt be az ifjabb király területére. A hadjárat jól indult. A sereg az ő vezetésével sikeresen bevette Patak várát, így István ifjabb király teljes családja IV. Béla fogságába esett. A győzelem után István előre nyomulásának hírére vonulhatott vissza Isaszeghez, ahol végül is vereséget szenvedett az ifjabb királytól.¹²⁷ A háború alatt a források említése szerint Kőszegi Henrik nádor vezette IV. Béla

szállásul, ahol is favárat épített, ama hegyen pedig klastromot is rakatott, ott van eltemetve. Tőlük származik a Héderiek nemzetsége.” Képes krónika, 1993: 17.

¹¹⁶ Kristó, 1983: 250. Héder 1150 és 1157. között udvarispán és 1162 és 1263/1264. között volt nádor. Zsoldos, 2011: 16, 25.

¹¹⁷ Zsoldos, 2011: 16–25. Engel, 2001: 409.

¹¹⁸ Zsoldos, 2011: 46–48. Engel, 2001: 1067

¹¹⁹ Zsoldos, 2011: 64. Engel, 2001: 1843–1844.

¹²⁰ A nádori méltóságot a család négy tagja is viselte. 1275 és 1309 között Kőszegi Miklóst és testvérét Ivánt nevezte ki a király hosszabb-rövidebb időre többször is nádornak. Zsoldos, 2011: 16–25, Engel, 2001: 409.

¹²¹ Kristó, 1983: 251.

¹²² Engel, 2001: 76, 97, 100.

¹²³ „*nos, cui gubernacula predictorum predecessorum nostrorum de iure pervenerant*” AO. I. 337. vö. Zsoldos, 2016g: 223–224.

¹²⁴ Engel, 2001: 34, 88. János apja halála után a Szlavón báni méltóságot (Henrik 1301 és 1309 között viseli) nem kapja meg. Engel, 2001: 1064.

¹²⁵ Henrik 1260 és 1267. között a nádori tisztséget töltötte be. Zsoldos, 2011: 20.

¹²⁶ Kristó, 1983: 264.

¹²⁷ Zsoldos, 2007: 50–51.

seregének nagyobb részét. A fővezérnek ugyan a sereggel tartó Béla herceg tekinthető (ő IV. Béla unokája volt) de a tényleges parancsonokságot a nádor látta el. Ezzel magyarázható, hogy bár Béla is ott volt a háború döntő csatájának bizonyuló Isaszegnél, mégsem az ő, hanem Henrik nevével kapcsolták össze.¹²⁸ A nádor és két fia a csatában István ifjabbkirály fogságába került.¹²⁹

Miután IV. Béla 1270 márciusában meghalt, Kőszegi Henrik nem bízva V. István megbocsátásban, követve Annát, IV. Béla lányát, II. Ottokárhoz a cseh királyhoz menekült.¹³⁰ Arról, hogy Henrik nemcsak személyének védelmét kérte a cseh királytól, egy 1271-ben keletkezett cseh magyar-békeszerződésből szerezhetünk tudomást. A békeszerződés felsorolja azon várakat, amik jog szerint V. Istvánt illetnék, és csak azért vannak II. Ottokár oldalán, mert a Magyarországról elmenekült bárók ezeket a várakat elragadták és megszállva tartanak.¹³¹ Így Henrik jóvoltából hat vár került II. Ottokár ellenőrzése alá, valamint még egyet vitt Henrik egyik fia.¹³² V. István és Ottokár között ezzel az 1271-es békeszerződéssel rendeződött a várak birtoklásának viszonya, és azok visszakerültek V. István ellenőrzése alá. Henrik azonban Ottokárnál maradt egészen IV. László uralkodásának elejéig.¹³³

Prágából hazatérve egy szóváltás során a Héder nembeli Kőszegi Henrik megölte Béla herceget, a volt király V. István lánytestvérének, Annának, fiát. Henrik a gyilkosság mellett minden bizonnyal azért döntött, hogy pozícióit javítsa a királyi udvarban. Erre azért lehetett szüksége, mert IV. László kiskorú volt és minden bizonnyal felmerült egy olyan lehetőség is, hogy Béla herceg irányítsa az országot László nagykorúvá válásáig. Ebben az esetben a feszült cseh-magyar viszony könnyen rendeződhetett volna, hiszen Béla nővére, Kunigunda házassága révén II. Ottokár cseh király sógora volt.¹³⁴ Meglepően a merénylet után Henriket semmilyen retorzió nem érte, sőt a királyi tanács állandó tagjává nevezték ki, köszönhetően szövetségese Gutkeled nembeli Joachim jó kapcsolatának a királyi udvaron belül.¹³⁵ Továbbá a merényletet

¹²⁸ Zsoldos 2007: 71.

¹²⁹ Fügedi, 1986: 150.

¹³⁰ Fügedi, 1986: 150–151.

¹³¹ Az itt felsorolt várak között megtalálható Kőszeg és Borostyánkő, ezeket a várakat IV. Béla adományozta Kőszegi Henriknek, valamint Szentvid és Szalónak amiket Henrik építtetett. Zsoldos, 2007: 123.

¹³² Nemcsak Kőszegi Henrik menekült IV. Béla bárói közül Ottokár udvarába. Hasonlóan a cseh király udvaránál keresett védelmet Aba nembeli Lőrinc is, aki szintén magával vitte várát (igaz csak a lánzséri várát). Fügedi, 1986: 151.

¹³³ Fügedi, 1986: 151. Kristó, 1983: 264.

¹³⁴ Zsoldos, 2003: 789–790. Béla macsói herceg halála tovább rontotta az amúgy is feszült viszonyt II. Ottokár és a Magyar királyság között. 1273-ban a nyílt harcok is elkezdődtek a magyarok karintiai és stájerországi behatolásával. Ottokár erre válaszul egészen Pannonhalmáig vonult előre. A magyar csapatok csak októberi távozása után tudták elkezdni visszafoglalni a megszállt területeket. De Sopron, Pozsony, Óvár és Moson egészen 1277-ig cseh kézen maradt. Kristó, 2003b: 186–187.

¹³⁵ Kádár, 2013: 532.

követően a bárók elérték, hogy a Macsói bánságot, amit a meggyilkolt Béla irányított, IV. László hat kisebb területre ossza fel. Amelyek közül Kőszegi Henrik kapta meg az ozorai és a sói bánságot.¹³⁶ Összességében tehát, Kőszegi Henrik a gyilkossággal saját hatalmi pozícióit tudta növelni.¹³⁷

IV. László uralkodásának elején az országban folyamatosak voltak a belháborúk. A magyar arisztokrácia két nagy táborba csoportosult. Annak a csoportnak, akik inkább a királyhoz voltak hűségesek, Csák nembeli Péter volt a vezetője. A másik pártot, akik többször nyíltan is szembe fordultak IV. Lászlóval, Kőszegi Henrik vezette. Az első nyílt összecsapásra a két tábor között 1274-ben került sor. A Tác mellett lezajlott ütközetben Kőszegi Henrik életét veszítette. IV. László Csák nembeli Péter oldalán avatkozott be a belháborúba. Ez a belháború egészen 1276-ig tartott. A fő ellentét a Kőszegiek és a Csákok között, valamint a két család oldalán felsorakozott bárók között húzódott.¹³⁸

Héder nembeli Kőszegi Henrik halála után utódai elosztották egymás között apjuk birtokait. Ez az osztozkodás valószínűleg két lépcsőben történt a három Kőszegi-fiú között. Az első megosztás valamikor apjuk halála után és 1279 előtt történhetett. Ekkor Iván és Miklós (Henrik idősebb fiai) tartották meg a család vas megyei birtokait, ifjabb Henriknek pedig a család déli birtokai jutottak (ezek zömmel Varasdban voltak). A következő megosztásra 1279-ben került sor. Ekkor Iván és Miklós különítették el egymástól javaikat.¹³⁹

Az osztozkodás után célszerű megvizsgálni a három fiú terjeszkedésének irányát. Mind Iván, mind Miklós gyarapította birtokait Zalában és Szlavóniában is. Miklós 1292 táján foglalta el Pölöske várát. Ugyan csak egy olyan oklevél maradt fenn ebből az időszakból, ami egy névtelen foglalót jelez, de mivel a vár később Miklós fiának, Kakas Miklósnak a kedvelt tartózkodási helye volt, ezért nagy biztonsággal gyanítható, hogy a jogtalan bitorló Kőszegi Miklós volt.¹⁴⁰

Iván Sopron irányába is gyarapította tartományát. 1292-re már feltehetőleg a megye nagyrészt ellenőrizte, hiszen Malter Károly Vas megye mellett Sopront is hűbérjogon Ivánnak és fiának Gergelynek adományozta. Terjeszkedését Győr megyében is folytatta. Itt a mosoni várjobbágyok már 1292-ben is Ivánnak szolgálhattak, hiszen a fogságba ejtett III. András

¹³⁶ Zsoldos, 2011: 53.

¹³⁷ Font, 2016: 78.

¹³⁸ Kristó, 2003: 187–188. A hadjárat alatt 1276 áprilisában Csák Péter és csapati elfoglalták és feldúlták Veszprém várát és városát, ahol Kőszegi Péter volt a püspök. Péter püspök az őt ért sérelmeket elpanaszolta IV. Lászlónak, aki biztosította, hogy kárpótolj a püspök kárát, valamint Csák Péter helyére Kőszegi Miklóst nevezte ki nádornak. Kádár, 2021: 19–20.

¹³⁹ Zsoldos, 2016g: 217.

¹⁴⁰ Zsoldos, 2016g: 218–219.

őrzését rájuk bízta Iván.¹⁴¹ Kőszegi Iván terjeszkedése alapozta meg unokájának, Andrásnak a Vas, Győr, Zala, Moson és Sopron megyére kiterjedő uralmát.¹⁴²

A legnehezebben a legkisebb fiú, ifjabb Henrik tartományának a növekedése rekonstruálható. A forrásokban csak kisebb-nagyobb hatalmaskodások említésénél szerepel, amiket hol önállóan, hol bátyjai oldalán követett el.¹⁴³ Varasdból kiindulva Szlavónia területén építhette ki hatalmát. De Szlavónia mellett tartományába tartoztak Baranya, Somogy, Tolna, Bodrog megyék is. 1301-től ezen megyék ispáni címét és az itt található várak zömét is birtokolta.¹⁴⁴ Fiai a tartományt tovább bővítették.¹⁴⁵

A fentiek alapján biztosan állítható, hogy a 13–14. század fordulóján nem egy, hanem kettő Kőszegi tartományról beszélhetünk, Ivánéről és Henrikéről.¹⁴⁶

¹⁴¹ RA: 4035.

¹⁴² Zsoldos, 2016g: 219.

¹⁴³ Zsoldos, 2016g: 220. Rövid ideig a szlavóniai bán tisztségét is betöltötte. Ezt a címet hosszabb rövidebb ideig a család több tagja is viselte. Zsoldos, 2011: 46–48.

¹⁴⁴ Somogyban Somogyvár, Tolnában Döbrököz, Baranyában Kőszeg várát birtokolta biztosan. Zsoldos, 2016g: 220–221.

¹⁴⁵ Tolnában Dombó, Baranyában Kéménd, Varasdban Lobor, Veszprém Essegvár, Körös megyében Ludberg várát is tartották egy ideig. Zsoldos, 2016g: 221.

¹⁴⁶ Zsoldos, 2016g: 221.

4. A VÁRAK JELENTŐSÉGÉRŐL

4.1. IV. Béla és István belháborúja

A tatárjárást követően fellendült várépítési hullám következményeként egyre több vár állt az ország területén. Ezeknek a váraknak hatalmi jelentőségük először IV. Béla és István ifjabb király 1264 tele és 1265 tavasza között zajló konfliktusában mutatkozott meg.¹⁴⁷

1264. októberében hosszú idő után találkozott újra IV. Béla legidősebb fiával István ifjabb királlyal. A találkozóra Béla szlavóniai herceg pozsonyi esküvője adott okot. István esküvőn való megjelenése minden bizonnyal arról tanúskodik, hogy 1262. novembere óta viszonylagos béke van közte és az apja között. Biztosan nem állítható, de okkal gyanítható, hogy ezen az esküvőn történt valami incidens apja és fia között, ami a konfliktus kiújulásához vezetett.¹⁴⁸

IV. Béla az esküvő után szánta rá magát, hogy ultimátumot küldjön örökösének. Ezt az öreg király annak biztos tudatában tette meg, hogy maga mögött érezte II. Ottokár cseh király támogatását,¹⁴⁹ valamint a katolikus egyházfőét is. IV. Orbán pápa ugyanis elismerte IV. Béla adományait Béla herceg és Anna hercegnő számára, továbbá a pápa részben Istvánt vont a felelősségre, hogy elvette anyja és nővére birtokait.¹⁵⁰

István válaszát apja ultimátumára pontosan nem ismerjük. De nem nehéz kitalálni, hogy nem volt elragadtatva a fejleményektől. A helyzetet ugyanis nagyon megalázónak érezte, hiszen apja kétségbe vont a teljes joghatóságát Erdély fölött, amiről a pozsonyi békében állapodtak meg.¹⁵¹

A harcok 1264. decemberében kezdődtek el.¹⁵² A háború legelső csatája Dévánál volt, ahol István győzelmet aratott apja felett. Azonban az ifjabb király győzelme ellenére nem tudott előre nyomulni, sőt hívei is egyre nagyobb számban hagyták őt el.¹⁵³

István hátrálása szorult helyzetének a felismerésével magyarázható. IV. Béla ugyanis észak felől is küldött sereget fia családjának elfogására. A Kemény fia Lőrinc vezette sereg sikerrel járt. Az ifjabb király szeretteinek elfogása után egészen Füzérig tudott előre nyomulni.¹⁵⁴ István

¹⁴⁷ Bácsatyai Dániel újabban felvetette, hogy IV. Béla és fia közötti háborúra valójában 1267-ben került sor. Bácsatyai, 2020: 1047–1082. A továbbiakban azonban Zsoldos Attila kronológiai rekonstrukcióját használom.

¹⁴⁸ Zsoldos, 2007: 39–40.

¹⁴⁹ Ottokár felesége Kunigunda volt, Béla unokája.

¹⁵⁰ Zsoldos, 2007: 40.

¹⁵¹ Zsoldos, 2007: 40–41.

¹⁵² Zsoldos, 2007: 46.

¹⁵³ Zsoldos, 2007: 48–49.

¹⁵⁴ Zsoldos, 2007: 50–51.

ugyan egyik hívét, Csák nembeli Pétert, elküldte családja megsegítése céljából, de ez a sereg csupán néhány területet tudott visszaszerezni az ifjabb királynak. Eközben István a Barcaság irányába hátrált egészen Feketehalomig.¹⁵⁵ A herceg végül itt várta meg a Kemény fia Lőrinc által vezetett sereget.¹⁵⁶

Magáról az ostromról nem sokat tudni. Az oklevelekből annyi állapítható meg, hogy a védőkben felmerült a hiábavaló ellenállás gondolata, ami nem függetleníthető a vár befogadó képességétől, hiszen a vár egy meghatározott számú védőt tud ellátni. Végül Feketehalom védőinek sikerült kitartaniuk addig, amíg megérkezett Csák nembeli Péter és testvére Máté. Kemény fia Lőrinc így két tűz közé szorult. Végül IV. Béla seregvezére István fogságába esett.¹⁵⁷

A feketehalmi győzelem után az ifjabb király helyzete előnyösebbre fordult. István előre nyomult az ország közepe felé. A sereghez haladás közben minden bizonnyal azok is csatlakoztak, akik a hívének számítottak, de eddig nem vettek részt a hadmozdulatokban. A háború döntő csatájára végül Isaszegnél került sor. Itt Kőszegi Henrik vezette IV. Béla seregét, aki vereséget szenvedett. Apja és fia között a megbékélés 1265 tavaszán jöhetett létre, mert egy 1265. március 28-án kelt levélben IV. Béla kérte a béke megerősítését IV. Kelemen pápától.¹⁵⁸

IV. Béla és fia belháborúja fontos fejleményekre hívta fel a kortársak figyelmét. Ugyan ez a belháború még hasonlított a korábbi belső konfliktusokra oly módon, hogy az események középpontjában az Árpád-ház tagjai álltak (jelen esetben apa és fia).¹⁵⁹ Viszont katonai szempontból jelentős változások történtek a korábbi időkhez képest. Ez a jelenség leginkább Feketehalom ostrománál figyelhető meg. Bár a háború kimenetelét egy döntő ütközet döntötte el (isaszegi csata), de világossá vált a várak jelentősége. Ugyanis Feketehalom esetében István eredményesen védte a várat egy az övéénél nagyobb sereg ellen egészen addig, amíg a Csák fivérek meg nem érkeztek felmentésére. Világossá vált, hogy egy vár falinak védelmében akár a király akaratával szemben is dacolni lehet.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Zsoldos, 2007: 55–56. István valószínűleg azért Feketehalmot választotta, mert a király északi seregének hadmozdulatai elválaszthatták országa többi részétől, továbbá félve egy újabb mongol támadástól Erdély határán lévő várakat felújították. Zsoldos, 2007: 56.

¹⁵⁶ Zsoldos, 2007: 64–65.

¹⁵⁷ Zsoldos, 2007: 65–67.

¹⁵⁸ Zsoldos, 2007: 68–73.

¹⁵⁹ A 11. századi trónharcok során is megfigyelhető, hogy a király politikájával egyet nem értő előkelők a dinasztia egy alkalmasabbnak gondolt tagja mögé bújva próbálnak érvényt szerezni akaratuknak. Zsoldos, 2007: 136.

¹⁶⁰ Zsoldos, 2007: 136–137.

4.2. Várak a 13. század végén

Az 1260-as években végbemenő belháború tanulságait először Gutkeled nembeli Joachim ismerte fel és használta is a király ellenében. Joachim 1270-ben került Szlavónia élére nemsokkal V. István megkoronázását követően. Ezt a döntését V. István két évvel később feltehetőleg megbánta. Miközben a király a horvát tengerpartok felé tartott, Joachim a király táborából elrabolta az uralkodó fiát, és bezárkózott vele Kapronca várába.¹⁶¹ Gutkeled nembeli Joachim tetteinek indítékai máig tisztázatlanok, ugyanis Joachim ekkoriban a királyi család kegyét élvezte, erről árulkodik báni címe is. Minden valószínűség szerint a gyermek trónörökös elrablására a kegyvesztettségétől való félelem vagy az anyagi gyarapodás sarkalta (a báni méltóság mellé egyéb méltóság megszerzése, illetve egy esetleges birtokadomány kikényszerítése).¹⁶²

A 13. század közepétől látványosan erősödő nagybirokok központjai is kivétel nélkül mind várak voltak. Az erődtípusok elsődleges feladata a birtokvédelem volt.¹⁶³ Ha az 1270. után épült várakat vizsgáljuk meg, a felépített várak számának növekedése ellenére a legtöbb várat még mindig a határhoz közel találjuk.¹⁶⁴ Első ránézésre kézenfekvőnek tűnik az a magyarázat, hogy a várak zöme a régi gyeplíniazon túl helyezkedik el, valamint a hegyvidéki terület alkalmasabb a várépítésre. A második állításnak ellent mond, hogy sík területen is építettek várakat.¹⁶⁵ Azonban, ha jobban megvizsgáljuk a várak elhelyezkedését, észrevehető, hogy a legtöbb várat összefüggő erdő közelében emelték.¹⁶⁶ Ennek oka elsősorban a magyar birtokstruktúrában keresendő. Azok a területek, amiket nem borítottak nagy erdőségek, már a honfoglalás korától lakott területek voltak. A lakosok között pedig voltak birtokosok és egyháziak is, akiktől már nem lehetett birtokot elvenni. Az erdőhatárt átlépve azonban a király szabadon adományozhatott földeket. Másodsorban kicsit sem elhanyagolható szempont a vár fenntarthatósága. A várak fenntartásához ugyanis uradalomra volt szükség. Erdős területeken a földesúr könnyen tudta fedezni vára fenntartásának vagy uradalma fejlesztésének költségeit írtásfallvak létrehozásával.¹⁶⁷

¹⁶¹ Zsoldos, 2007: 137.

¹⁶² Kádár, 2013: 526–527. Lásd még: Kádár, 2020: 49–51.

¹⁶³ A várak jelentőségét jól mutatja, hogy amíg a váradi püspök birtokán nem emelt várat, azokkal a szomszédéival szemben, akiknek már volt vár a birtokukon, kiszolgáltatott viszonyban volt. Fügedi, 1977: 34–35.

¹⁶⁴ Fügedi, 1977: 37.

¹⁶⁵ Főleg vízvárakat. Ilyen várnak tekinthető Kaboldar a nyugati határon, Szekcsőre a Duna mellett, valamint Adorján Bihar megyében. Fügedi, 1977: 38.

¹⁶⁶ Elég, ha Bakony, Vértes és Zemplén váraira gondolunk. Fügedi, 1977: 38.

¹⁶⁷ Fügedi, 1977: 39–40.

De nem a nagyobb területek adományozási lehetősége és az irtás tekinthető az egyetlen magyarázatnak a várak sűrűségét tekintve. Magyarországon, ellentétben Nyugat-Európával, nem alakult ki a várak építését szabályzó intézkedés.¹⁶⁸ A szabályzás hiányában Magyarországon a vár szomszédvárat szül elv értelmében, ha egy birtokos szomszédságában vár volt, akkor ő is igyekezett minél előbb várat emelni saját birtokára. Egy vár ugyanis használható a várbirtok védelmére is és a terjeszkedést is elősegítheti. Ezt bizonyítja IV. László 1274-es oklevele is, ahol Gimes várának megvédését méltatja II. Ottokár hadaival szemben. A Forgáchok ugyanis úgy védték Gimest, hogy közben senkinek nem okoztak kárt, hanem a vár és az ország békéjét, valamint nyugalmaát őrizték.¹⁶⁹

A birtok megvédését a középkori birtokosok a kötelességüknek tekintették, beleértve a birtok erőszakos megvédését is. A földbirtokos védelme nemcsak a földjére, hanem az ott élő személyekre is kiterjedt.¹⁷⁰

A birtok védelmének jelentősége pont a 13. század második felében nőtt meg. Ekkor ugyanis egymást érték a bizonytalan, belháborúkkal tarkított időszakok. Ezeket a jelenségeket forrásaink összefoglalóan zavaros időknek neveik. Az egyik leghosszabb zavaros időszak 1290 és 1323 közöttre tehető.¹⁷¹ Ezekben az években nem csoda, hogy a magántulajdon védelme különösen hangsúlyos volt. A középkorban ugyanis tulajdona védelmét mindenkinek saját magának kellett megoldania.¹⁷²

Nincs ez másként a Kőszegiek esetében sem. Már régóta tudjuk, hogy a Henrik-fiak azoknak a megyéknek az ispáni címét igyekeztek megszerezni és tartósan megtartani, ahol a birtokaik voltak.¹⁷³ Véleményem szerint azonban a megyék irányítása elsősorban nem a terjeszkedés alapját jelentette, hanem a hatékonyabb birtokvédelmet szolgálta. Ugyanis így a magánjogi mellett a közjogi hatalmat is gyakorolták. A közjogi hatalom birtokvédelem tekintetében azért fontos, mert így a helyi birtokviszályokat könnyebben meg tudták oldani, ugyanis megyésispánként bírói jogkörrel is rendelkeztek. Ily módon azokat a megyéket, amikben birtokaik feküdtek könnyebben tudták békében tartani. Ezt bizonyítja az eset, amikor Kőszegi Gergely fia András parancsára, a határviták lezárása érdekében, a veszprémi káptalan

¹⁶⁸ Erre két eredményes szabályozást használtak. Egyfelől azon előkelők számának korlátozása, akik építhetnek várat (német birodalomban hercegek, püspökök és grófok építhettek várakat), másik lehetőség a várak távolságának korlátozása (szintén a német birodalom területén két vár között egy napi járóföldnek kellett lennie). Fügedi, 1977: 40.

¹⁶⁹ Fügedi, 1977, 41.

¹⁷⁰ Tringli, kézirat: 63–64.

¹⁷¹ Tringli, kézirat: 354–355.

¹⁷² Tringli, kézirat: 2.

¹⁷³ Kristó, 1983: 252.

egyik embere felmérte és helyreállította a „bizonyos emberek rosszakaratából” lerontott határokat.¹⁷⁴

Szintén a birtokvédelmet könnyítette, hogy az ispáni cím birtokában a megye területén lévő királyi várakat is sok esetben az ispán kezelte. Feltehetőleg, mint Somogy megye ispánja birtokolta Henrik Somogyvárat, amiről biztosan tudjuk, hogy 1304-ben egy Henrik által kinevezett várnagy irányította.¹⁷⁵ Továbbá a Kőszegiek irányították Lobor várát is,¹⁷⁶ ami szintén a király tulajdona volt,¹⁷⁷ hasonló a helyzet Tolnavár esetében is.¹⁷⁸

A birtok megvédésének igénye azonban nem csak a nagybirtokosoknál növekedett, hanem a társadalom alacsonyabb rétegeiben is. Ugyanis őket az állandó zavargások, a szerényebb anyagi és védelmi lehetőségeik miatt, még inkább érintették. Ezért kénytelenek voltak egy-egy nagybirtokos familiájába szegődni. A kényszerhelyzetből mind a két fél profitálhatott. Hiszen az így felemelkedő oligarchák egy elsősorban hozzájuk hű familiárisi réteget tudhattak maguk mögött, a familia tagjai, pedig magánbirtokuk védelme mellett anyagi gyarapodást is remélhettek.¹⁷⁹

Az így létrejövő kényszerszövetség egészen addig működött amíg az oligarcha hatalma stabil volt. Amint ereje elkezdett csökkenni a kényszerből szolgáló familiárisok, mivel korábbi uruk már nem tudta védelmüket ellátni, átálltak a támadó oldalára. Ezt bizonyítja a Kőszegieknél az 1316-os királyi hadjárat is. Hiszen Károly sikerét látva Kőszegi Henrik fia Jánostól három főembere is átpártolt a királyhoz.¹⁸⁰

A várak birtokvédelmi jelentőségét támasztja alá, ha megvizsgáljuk azok elhelyezkedését. A legtöbb vár ugyanis nem egy stratégiaileg fontos helyen helyezkedett el. Az 1260-as években épült 29 várból mindössze 14-re mondható, hogy katonai szempontból is fontos helyen emelték.¹⁸¹

A nagybirtokos várépítés esetén egy behatárolt hellyel rendelkezett. Várát ugyanis mindenképpen birtokai határain belül kellett megépítenie. Ebben az esetben pedig a birtok legkönnyebben védhető pontjára építették saját várukat. IV. Béla céljával megegyezően ezek a

¹⁷⁴ Aokl. IV.: 62.

¹⁷⁵ Aokl. I. 675. Engel, 2001: 969.

¹⁷⁶ Aokl. XIV: 103.

¹⁷⁷ RA: 3053.

¹⁷⁸ Engel, 2001: 1134. Aokl. VIII: 31.

¹⁷⁹ Aokl. II. 920. III: 126. IV: 242.

¹⁸⁰ Gútleled Amádé fia Miklós, Ozorai Sándor, Bogár István. A királyhoz való megtérést Károly természetesen adományokkal jutalmazta. Engel, 1988: 113. A hadjáratról: Engel, 1988: 112–113, Kristó 2003b: 325–327,

¹⁸¹ Fügedi, 1977:60–61.

várak a lakosság és nem mellékesen a birtok védelmét szolgálták. De méretükből is adódóan nem a teljes parasztság bemenekítését tartották szem előtt.¹⁸²

A várakat, mint ismeretes, a várnagy irányítja. Ugyan már a tatárjárás előtt is várnagyok irányították a királyi várakat, de jelentőségük és mennyiségük (nem függetlenül IV. Béla politikájától) az 1260-as években növekszik meg.¹⁸³

1262-ben IV. Béla egy földet a szepesi várnaggyal választatott el. 1272-ben szintén a szepesi várnagy tölti be a pristaldus szerepét az iktatásoknál. De a várnagy innentől rendszeresen előfordul ilyen-olyan szerepben az iktatásoknál, viszont nem a kijelölt királyi emberek között szerepel a neve, ebből következik, hogy megbízását közvetlenül a királytól kapja. Egyes ispánok is bíznak meg várnagyokat iktatási és igazgatási feladatokkal. 1283-ban a komáromi várnagy is bírói pozícióban tűnik fel.¹⁸⁴

Az előbbiekből alapján megállapítható, hogy a várnagyok fokozatosan átveszik a megyéispánok szerepét, igaz eleinte királyi vagy ispáni megbízás alapján.¹⁸⁵

A magánvárakat hasonlóan a királyi várakhoz szintén várnagyok irányították. Az ezeket igazgató várnagyok jelentősége és ereje az oligarchák hatalmának növekedésével és csökkenésével párhuzamosan változott.¹⁸⁶

¹⁸² Fügedi, 1977: 60–61.

¹⁸³ Fügedi, 1977: 68–69.

¹⁸⁴ Fügedi, 1977: 68–69.

¹⁸⁵ Fügedi, 1977: 69–70.

¹⁸⁶ Fügedi, 1977: 70.

5. ÖSSZEGZÉS

A 9–10. századi magyar hadsereg megfelelt a korábban Európába érkező különböző keleti, nomád népcsoportok hadseregfelépítésének. A sereg zömét a könnyűlovasság alkotta. Fő fegyverük az íj és a lándzsa volt. Az első jelentősebb hadászati változás Szent István idején történt. A vármegyék megszervezésével a hadiszervezet is vármegyei alapokra került. A vármegyei csapatokba a várjobbágyok és a megyei közsabadok tartoztak. De a sereg fontos részét alkották a különböző betelepülő népek és a jövevény nemzetségek is. Előbbiek a sereg könnyűlovas magját, utóbbiak a nehéz fegyverzetű részét alkották.

II. András korában több, a hadsereget is érintő reformra került sor. A 13. század elején vált ki a közsabadok sorából a királyi szerviensi réteg. Ezt az új társadalmi csoportot II. András több kiváltságban is részesítette. A szerviensek jogait az 1222-ben kiadott Aranybulla foglalja törvénybe. Ezzel kialakult egy a vármegyei csapatoktól független katonáskodó réteg a középkori Magyarországon. II. András sikertelen próbálkozásának tekinthető a Német Lovagrend behívása és letelepítése az országban. Miután a lovagok többször ellenszegültek a király akaratának, 1225-ben fegyverrel űzte ki őket az ország területéről.

A 13. század közepén mongol támadás érte a magyar királyság területét. A traumát követően IV. Béla hozzálátott az ország újjáépítéséhez. Felismerve a várak hiányát, aktív várépítésbe kezdett és erre buzdította az előkelőket is. A legtöbb vár az ország nyugati határvidékén épült. A hadseregben ugyan növelte a nehézfegyverzetben küzdők arányát (johannitákkal kötött szerződés, a leggazdagabbak lovagi páncélban küzdöttek). De a hadsereg még mindig a könnyűlovasokon nyugodott.

A várépítési hullámmal párhuzamosan kezdett kialakulni és elterjedni a familiaritás intézménye. Egyre több elszegényedő szabad csatlakozott önként vagy kényszerből egy nagybirtokos famíliájába. Így a magánhadseregek létszáma folyamatosan növekedett. Az 1260-as, 1270-es években több előkelő családnak sikerült tartományt kiépítenie (Csák Máté, Borsák, Kőszegiek). Ezek a tartományok a várakon, illetve a familiárisi hálózaton nyugodtak.

A Héder nembeli Kőszegi család tartományainak alapjai idősebb Henrik életében jöttek létre. Henrik halálát követően a család birtokait három részre osztották a testvérek egymás között. Az osztozkodást követően egymást támogatva építették ki tartományukat. A három testvér közül Iván és ifjabb Henrik emelkedett ki. Mind a ketten jelentős területeket kormányoztak a Dunántúlon, illetve Henrik esetében a horvát területeken is.

A kortársak a várak jelentőségére először IV. Béla és fia István belharcában figyeltek fel. A háború folyamán ugyanis a viszonylag kevés védőt eltartani képes Feketehalom vára sikeresen ellenállt IV. Béla seregének, az István oldalán küzdő Csák testvérek megérkezéséig. A csatában az öreg király serege vereséget szenvedett az ifjabb király csapataitól. A háborút követő időkben egyre több birtokos igyekezett birtoka központjában várat építeni.

A 13. század végén megnőtt a birtokvédelem fontossága. Ez elsősorban a 13. és 14. század fordulóján lévő folyamatos belháborúknak köszönhető. A birtok és annak lakóinak a védelme ugyanis a tulajdonos kötelezettsége volt. A hatékonyabb birtokkezelem érdekében a Kőszegi család tagjai igyekeztek azon megyék ispáni címét megszerezni, ahol birtokaik voltak. Ily módon birtokukat a magánjog mellett már a közjog segítségével is megvédehették, valamint birtokaik védelmére a területen lévő királyi várakat is használhatták. A környék kisebb birtokosainak kényszerhelyzetét kihasználva beolvasztották őket familiájukba, tovább növelve birtokaik védelmét.

A felépült várakat (akár királyi akár magántulajdonban voltak) a várnagyok irányították. A királyi várak várnagyait a 13. század vége felé egyre többször bízta meg a király vagy a megyés ispán bírói és igazgatási feladattal. Így a várnagyok fokozatosan átveszik a megyésispánok szerepét.

BIBLIOGRÁFIA

Rövidítések

- *ATE*= A tatárjárás emlékezete. szerk.: Katona Tamás, Györffy György, Szűcs Jenő. Békéscsaba, Magyar Helikon, 1981.
- *HKÍF*= A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 1995.
- *KRE*= Károly Róbert emlékezete; Szerk.: Kristó Gyula, Makk Ferenc; Európa Könyvkiadó; Budapest; 1988.
- *MTSz*= Magyar történeti szöveggyűjtemény. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

Felhasznált forrás

- *1267-es törvény, 2000*= Az 1267. évi törvény; MTSz. 278–280.
- *Aranybulla, 2000*= Az 1222. évi Aranybulla. in: MTSz. 268–273.
- *Aranybulla megújítás, 2000*= Az Aranybulla 1231. évi megújítása (Részletek). in: MTSz. 274–277.
- *Az Amádé-fiak, 1988*= Az Amádé-fiak kassai kapitulációja; Ford.: Géczi Lajos in: KRE; 98–101.
- *AO*= Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920.
- *Aokl.* = Anjou-kori Oklevéltár. I.–XL. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó; Szeged–Budapest; 1990–2015.
- *Kézai, 2004*= Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford.: Bollók János; in: Anonymus – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei – A magyarok cselekedetei, Sorozatszerk.: Benda Gyula– Berényi Iván–Póto János. (Millenniumi magyar történelem), Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 87–124.
- *Magyarok a pápának, 1981*= Magyarok a pápának, 1242. február 2. ford.: Gy. Ruitz Izabella. in: ATE. 311–312.

- *RA= Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II.* Szerk: Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest; 1923–1987.
- *Regino, 1995= Regino. ford. Kordé Zoltán. in: HKIF. 194–200.*
- *Képes Krónika, 1993= Képes krónika. ford.: Geréb László. Magyar Hírlap és Maecenas Kiadó, 1993.*
- *Rogierius, 2001= Rogierius mester: Siralmas énekek. ford.: Horváth János. in: Thuróczy János: A magyarok Krónikája – Rogierius mester: Siralmas énekek; Sorozatszerk.: Benda Gyula– Berényi Iván–Póto János. (Millenniumi magyar történelem) Budapest, Osiris Kiadó, 2004; 399–452.*
- *Szt. István törvényei= Szent István törvényei. in: MTSz. 223–233.*

Felhasznált irodalom

- *Bácsatyai, 2020= Bácsatyai Dániel: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje; in: Századok; 2020/5. 1047–1082.*
- *Borosy, 1984= Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. in: Magyarország hadtörténete két kötetben I. Főszerk.: Liptai Ervin. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1984. 13–56.*
- *Borosy, 2010a= Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról; in: Uő.: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon; Argument; 2010; 19–59.*
- *Borosy, 2010b= Borosy András: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században; in: Uő.: Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon; Argument; 2010. 60–93.*
- *Engel, 1988= Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). in: Századok; 1988/1–2. 89–146.*
- *Engel, 2001= Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia; (Magyar középkori Adattár) CD-ROM; Budapest; 2001.*
- *Engel, 2003= Engel Pál: A tatárjárás hatásairól. in: Tatárjárás, Szerk.: Nagy Balázs. Budapest, Osiris kiadó, 2003. 505—508.*
- *Font, 1999= Font Márta: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd, IPF, 1999.*
- *Fügedi, 1977= Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon; Akadémia Kiadó; Budapest; 1977.*
- *Fügedi, 1986= Fügedi Erik: Ispánok, Bárók, kiskirályok; Magvető Könyvkiadó; Budapest; 1986.*

- *Fügedi, 2003*= Fügedi Erik: Középkori várak, középkori társadalom. in: Tatárjárás. Szerk.: Nagy Balázs. Budapest, Osiris kiadó, 2003. 565—582.
- *Font, 2016*= Font Márta: Rosztyszlav herceg IV. Béla udvarában. in: Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon; Szerk.: Zsoldos Attila; Székesfehérvár; 2016. 59–79.
- *Hunyadi, 2011*= Hunyadi Zsolt: „...contra Dei adversarios et hostes crucis Christi...” A johanniták katonai tevékenysége a XIII–XIV. századi Magyarországon; in: Hadtörténelmi Közlemények; 2011/3; 826–844.
- *Hunyadi–Pósán, 2011*= Hunyadi Zsolt – Pósán László: Krisztus katonái. A középkori lovagrendek. Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft. 2011.
- *Kádár, 2013*= Kádár Tamás: Történeti valóság és manipulált, illetve meghamisított politikai emlékezet Magyarországon IV. László király uralkodása első évében; in: Fons; 2013/3; 525–539.
- *Kádár, 2020*= Kádár Tamás: Az 1272. évi székesfehérvári „palotaforradalom”; in: Aetas; 2020/2; 49–65.
- *Kádár, 2021*= Kádár Tamás: Püspökgyilkosság Veszprémben. Kőszegi (II.) Péter veszprémi püspök pályája; in: Veszprémi szemle; 2021/4; 16–38.
- *Kristó, 1979*= Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon; Akadémia Kiadó; Budapest; 1979.
- *Kristó, 1983*= Kristó Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága; in: Uő.: Tanulmányok az Árpád-korról; Magvető Kiadó; Budapest; 1983. 241–268.
- *Kristó, 2003*= Kristó Gyula: Háború és hadviselés az Árpádok korában. Szeged, Szukits Könyvkiadó, 2003.
- *Kristó, 2003b*= Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). in: Századok; 2003/2. 297–347.
- *B. Szabó, 2010*= B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2010.
- *B. Szabó, 2017*= B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovassága X–XVI. század. Attraktor, 2017.
- *B. Szabó–Veszprémy, 2017*= B. Szabó János – Veszprémy László: Az Árpád-kor hadtörténete. in: Magyarország hadtörténete I. Főszerk.: Hermann Róbert; Zrínyi Kiadó, 2017. 87–174.

- *Székely, 2010*= Székely György: Honvédelem a gyepűtől a kővárig, A könnyűlovastól a páncélos vitézig. in: Uő.: Népek, rendek, dinasztiák. HM Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010. 23–29.
- *Szűcs, 2002*= Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok, Budapest, Osiris Kiadó, 2002².
- *Tringli, kézirat*= Tringli István: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon; akadémiai doktori értekezés; kézirat, 2021.
- *Veszprémy, 2008a*= Veszprémy László: Páncél és páncélosok említése a krónikákban és oklevelekben. in: Uő.: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008. 127–135.
- *Veszprémy, 2008b*= Veszprémy László: A számszeríj használatának kezdetei Magyarországon, Anonymus olvasatában. in: Uő.: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008. 136–145.
- *Veszprémy, 2015*= Veszprémy László: „Vilissimi et pessimi”. Megjegyzések a katonai segédnépek XII–XIII. századi magyarországi történetéhez. Hadtörténelmi közlemények. 2015/1. 146—161.
- *Zimmermann, 2011*= Zimmermann, Harald: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Köln; 2011².
- *Zsoldos, 1991*= Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. in: Hadtörténelmi közlemények. 1991/1. 45—76.
- *Zsoldos, 2003*= Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák; in: Századok; 2003/4; 783–808.
- *Zsoldos, 2007*= Zsoldos Attila: Családi ügy; História MTA Történettudományi Intézet; Budapest; 2007.
- *Zsoldos, 2011*= Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája; História MTA Történettudományi Intézet; Budapest; 2011.
- *Zsoldos, 2016a*= Zsoldos Attila: Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század). in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 11–24.
- *Zsoldos, 2016b*= Zsoldos Attila: Ispán és vitéz. in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 39–46.
- *Zsoldos, 2016c*= Zsoldos Attila: Confinium és marchia. Az árpádkori határvédelem néhány intézményéről. in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 47–63.

- *Zsoldos, 2016d*= Zsoldos Attila: A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon. in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 25–36.
- *Zsoldos, 2016e*= Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban; in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 93–118.
- *Zsoldos, 2016f*= Zsoldos Attila: Hűséges oligarchák; in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 243–249.
- *Zsoldos, 2016g*= Zsoldos Attila: A Henrik-fiak, A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”; in: Uő.: Vitézek, ispánok, Oligarchák. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2016. 215–225.
- *Zsoldos, 2017*= Zsoldos Attila: A Druget-tartomány története, 1315–1342; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet; Budapest; 2017.
- *Zsoldos, 2022*= Zsoldos Attila: A 800 éves Aranybulla; Országház Könyvkiadó; Budapest; 2022.